

**Լուսարիփիկը հարցնում է օչին՝ ինչու՞ ինչ խայթեցիր:
«Փայլում էիր»,- հանգիստ պարասխանում է օչր:**

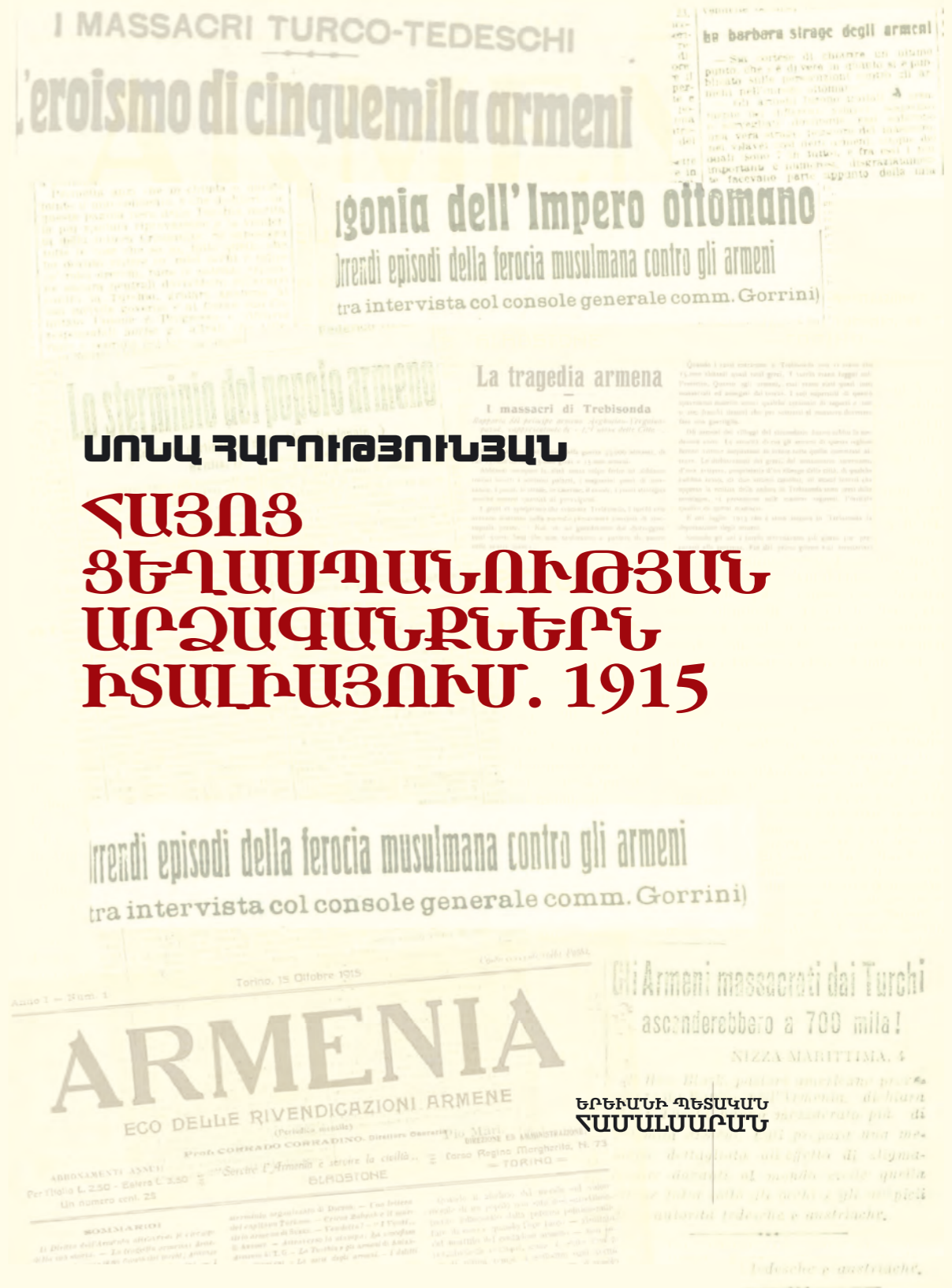
«Արմենիա», հ. 1, 1916

Սոնա Տարությունյանը գերազանց ավարտել է ԵՊՏ ռոմանագերմանական բանասիրության ֆակուլտետը, 2006 թ. ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, իսկ 2011 թ.՝ դոկտորի գիտական ասիճանները: Գասավանդում է Վենեսիկի Կա'Փոսկարի համալսարանում: Եղել է այցելու դասախոսու Լոս Անջելեսի (UCLA), Ֆրեզնոյի (CSUF), Նյու Յորքի (CUNY) համալսարաններում, ինչդեռ նաև զեկույցներով հանդես եկել աշխարհի մի շարք համալսարաններում և գիտական հաստատություններում, այդ թվում՝ Տայասան, Իսպիա, Փրանսիա, Եվեյցարիա, Տունգարիա, Լեհաստան, Մալթա, Թայվան, ԱՄՆ, Կանադա: Տեղիական է հայոց գեղաստղաբանությանը, հայ դանթեագիտությանը, լեզվաբանությանը, թարգմանաբանությանը նվիրված երեք սասնյակից ավելի գիտական հրատարակումների: 2015 թ. հրատարակվել է Ս. Տարությունյանի «Հայոց գեղաստղաբանության թեման իսլավական գրականության մեջ» մենագրությունը (ԵՊՏ հրատ.): Նրա թարգմանությամբ լույս են տեսել Ա. Ներմեսի և Պ. Ուասիի «Հայերի Վենեսիկը» գիրքը (Մ.Պարթև, 2000), ինչդեռ նաև Ա.Արսլանի «Արտյոսների ազարակը» (Մ.Պարթև, 2007), «Չմյուռնիայի ճանադարհը» (Չանգակ, 2012) և «Մեռ գիրքը» (Չանգակ, 2014) հայոց գեղաստղաբանությանը նվիրված վեպերը:

ՍՈՆԱ ՏԱՐՈՒՅՈՒՆՅԱՆԻ ՎԵՍՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐԱՄԱՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ: 1915

**ՍՈՆԱ ՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՎԵՍՏՈՒՄ
ՑԵՂԱՄԱՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ
ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ. 1915**

**ԵՐԵՒԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՆԱՍԱԼԱՐԱՆ**

[ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՆԱԽԱԼՄԱՐԱՆ]
ՎՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

SONA HAROUTYUNIAN

**L'ECO DEL GENOCIDIO ARMENO
IN ITALIA. 1915**

YEREVAN
Yerevan State University Press
2018

ՍՈՆԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐՆ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ.
1915

Երևան
ԵՊՀ հրատարակչություն
2018

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Հ 422

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՓՅՈՒՌԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

*Երաշխավորված է
Երևանի պետական համալսարանի
գիտական խորհրդի կողմից*

Հետազոտությունը կատարվել է «Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության հիմնարար և կարևորագույն նշանակություն ունեցող կիրառական հետազոտություններ» ծրագրի շրջանակում ՀՀ սփյուռքի նախարարության տրամադրած դրամաշնորհով:

Հարությունյան Ս.

Հ 422 Հայոց ցեղասպանության արձագանքներն Իտալիայում.
1915/ Ս. Հարությունյան. -Եր., ԵՊՀ հրատ., 2018, 144 էջ:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8084-2283-4

© Ս. Հարությունյան, 2018
© ՀՀ սփյուռքի նախարարություն, 2018
© ԵՊՀ հրատ., 2018

ՍԱՍՈՒՆՑԻ, ՍՎԱՍՑԻ, ԿԱՐՍԵՑԻ,
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՑԻ, ՎԱՆԵՑԻ ՆԱԽՆԻՆԵՐԻՍ
ԵՎ
ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԲՈԼՈՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻ
ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

*Ամենեղների իսկական կորոքած ու
սպանդ եղաւ, շլալած մի դեպք, մի սև էջ,
մարդկության, քրիստոնեության և ազ-
գային պարկանելության ամենասուրբ
իրավունքների բացահայտ խախտու-
մով...*

Ջակոմո Գորրինի
Il Messaggero, 25 օգոստոսի, 1915 թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1915 թվականին հայերն ու այլ քրիստոնյա փոքրամասնությունները դարձան երիտթուրքերի ազգայնամոլ բռնապետության թիրախ և ենթարկվեցին զանգվածային կոտորածների ու տեղահանությունների: Այս դեպքերին լայնորեն անդրադարձավ ժամանակի միջազգային մամուլը¹: Ինչպես նշում է Ալան Ուայթհորնը, հեղինակավոր *New York Times* լրագիրը, լուսաբանելով հայերի կոտորածները, զործածել է տարբեր բառեր և արտահայտություններ զարհուրելի տեսարաններն ու արարքները նկարագրելու համար, այդ թվում՝ «թալան», «մեծ արտագաղթ», «մեծ տեղահանություն», «զանգվածային տեղահանություններ», «տեղի բնակչության զանգվածային բնաջնջում», «երիտասարդ կանայք ու աղջիկներ, որոնց թուրքերը սեփականացնում էին, նետում հարեմներ, ոտնձգություններ կատարում նրանց նկատմամբ կամ էլ վաճառում ամենաթանկ վճարողին», «երեխաների զանգվածային առևանգումներ», «գեղեցկադեմ երիտասարդ աղջիկների առևանգումներ», «սպանություն, բռնաբարություն և այլ բարբարոսություններ», «նողկալի կտտանքներ», «կրծքերը կտրված են, եղունգները հանված, ոտքի թաթերը կտրված» և այլն²:

Ակնհայտ է, որ հեղինակները փորձում էին գտնել այնպիսի բառեր, որոնցով հնարավոր լիներ արտահայտել ահասարսուռ տեսարանների ու բարբարոս արարքների չափերը: Բացառություն չէր մաս իտալական մամուլը: Այն օգտագործում էր այնպիսի արտահայտություններ, ինչպիսիք են «հայերի մարտիրոսություն»

¹ Mekhitarian, Ohanian (2011).

² Whitehorn (2015: 110-111).

նը», «հայերի բնաջնջումը», «թուրքական վայրագություններ», «նահնդական վայրագություն», «օրհասական իրավիճակ», «սահմուկեցուցիչ դրվագներ», «արյունահոսող Հայաստան», «դժբախտ Հայաստան», «տոսկալի կոտորած», «լլկանքներ հայ բնակչության դեմ», «կենդանի այրել են», «դիակներով լի խորխորատներ», «տոսկալի տառապանքներ», «կեղեքում են հայերին», «թուրքական բարբարոսությունը», «սարսափազդու վայրագություններ», «մի ժողովրդի գողգոթան», «բնակչության նախճիրը»:

— IL MESSAGGERO - 8 Novembre 1915 —

*«Կենդանի այրել են մի հայ արքեպիսկոպոսի»,
Il Messaggero, 8 նոյեմբերի, 1915*

Հայկական կոտորածների օրերին Եվրոպայում ևս հազարավոր զինվորներ էին զոհվում, և հեղինակների կողմից այս լուրջ եզրաբանության օգտագործումը գաղափար է տալիս այն մասին, թե որքան ծանր էին Անատոլիայից հասնող լուրերը³: Մյուս կողմից, դեպքերը զարգանում էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, և միջազգային մամուլը հաճախ, ցավոք, միտված էր վերլուծելու փաստերը Աշխարհամարտի ծիրի մեջ:

Իտալական մամուլը հիմնականում օգտվում էր երկրորդական աղբյուրներից, և լույս տեսնող համառոտ տեղեկությունները մեկնաբանվում էին որպես դժբախտ դեպքեր, պատերազմի ցավալի հետևանքներ: Չմոռանա՞նք նաև, որ Իտալիան ներքաշված էր պատերազմի մեջ, ուստի բնական էր, որ մամուլն առաջին հերթին լուսաբաներ երկրին անհանգստացնող հարցերը, հատկապես թրթի

³ Aliprandi (2009: 34).

սղության պայմաններում, երբ խնայողության նպատակով կրճատում էին թերթերի էջերը⁴:

Երբ իտալական մամուլն ըմբռնեց հայերի աղետի իրական չափը, գոհերի թիվն արդեն հասել էր հարյուր հազարների: Սակայն, եթե հաշվի առնենք այն փաստը, որ ցանկացած արհավիրքի մեծությունն ակնհայտ է դառնում միայն որոշ ժամանակ, նույնիսկ երբեմն տասնամյակներ հետո, ապա կարելի է ասել, որ արդեն իսկ կոտորածներին զուգահեռ, ժամանակի իտալական մամուլը բավականին ուշադիր է եղել հայկական հարցերին առնչվող տեղեկությունների հրապարակմանը՝ հաճախ տրամադրելով նույնիսկ լրագրի առաջին էջը:

Սույն ուսումնասիրության նպատակն է վերլուծելու, թե ինչպես էր արձագանքում 1915 թվականին Արևմտյան Եվրոպայի կարևորագույն պետություններից մեկը՝ Իտալիան, հայոց ջարդերին: Պարզելու համար, թե 1915 թվականի ընթացքում ինչպիսի լուրեր էին հասնում Իտալիա, ինչ խողովակների միջոցով (մամուլ, դիվանագիտական հաղորդագրություններ և այլն) և ինչ տեսանկյունից էին լուսաբանվում հայկական կոտորածներին առնչվող փաստերը, կատարվել է մատենագիտական հետազոտություն: Ժամանակագրական առումով առավել ամբողջական պատկեր ստանալու նպատակով, մամուլից առանձնացվել են կարևոր հոդվածներ և թարգմանաբար գետեղվել սույն հրատարակության մեջ⁵: Սա հնարավորություն է տալիս հայ ընթերցողին հաղորդակից լինելու բուն հոդվածին և անելու իր եզրակացությունները:

Առաջին գլուխը վերլուծում է իտալական զանազան թերթերում հրապարակված այն հոդվածները, որոնք անդրադառնում են հայկական կոտորածներին:

Երկրորդ գլուխը նվիրված է Տրապիգոնում Իտալիայի ընդհանուր հյուպատոս Ջակոմո Գորրինիի հայանպաստ գործունեու-

⁴ Նույն տեղում, էջ 22-23:

⁵ Թարգմանությունների հիմնական մասը կատարել է սույն հեղինակը՝ իտալերեն բնագրից:

թյանը: Առաջին անգամ տրված է 1915 թվականի օգոստոսի 25-ին *Il Messaggero* թերթում լույս տեսած ամբողջ հարցազրույցը՝ հայերեն թարգմանությամբ:

Երրորդ գլուխն անդրադառնում է 1915 թվականի հոկտեմբերից Տորինոյում կանոնավոր հաճախականությամբ հրատարակվող *Արմենիա* ամսագրի նյութերին:

Հետագա ուսումնասիրություններին օգտակար լինելու նպատակով Հավելված 1-ում ներկայացված է 1915 թվականին Իտալիայում հրատարակված հոդվածների ցանկն՝ ըստ ժամանակագրության⁶:

Հավելված 2-ում առաջին անգամ հայ ընթերցողին ներկայացված են 1915 թվականի ընթացքում հայկական կոտորածների առնչությամբ Իտալիայի Արտաքին գործոց նախարար Սոննինոյին հասցեագրված դիվանագիտական հաղորդագրությունները:

Ուսումնասիրության վերջում զետեղված է անվանացանկ, տեղանունների ցանկ և մատենագիտություն:

Սույն հրատարակությունը հնարավոր դարձավ շնորհիվ «Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության հիմնարար և կարևորագույն նշանակություն ունեցող կիրառական հետազոտություններ» ծրագրի շրջանակում ՀՀ սփյուռքի նախարարության տրամադրած դրամաշնորհի, որի համար հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

⁶ Ցանկը պատրաստելու համար նպաստավոր եղան Ալիպրանդիի (2009), ինչպես նաև Մարտելլիի (2015) ուսումնասիրությունները: Տեքստը և տողատակը մատենագիտական հղումներով չծանրաբեռնելու համար նպատակահարմար ենք գտել գործածել «Հեղինակ (տարեթիվ: էջ)» կամ «(Հեղինակ, տարեթիվ: էջ)» տարբերակը, օրինակ, Whitehorn (2015: 110-111) կամ (Whitehorn, 2015: 110-111), իսկ ամբողջական մատենագիտությունը զետեղված է գրքի վերջում:

Գլուխ Ա

Հայոց ցեղասպանությունը և իտալական մամուլը. 1915 թ.

1915 թվականի հունվար-մայիս ամիսներին Իտալիայում տիրում էին քաղաքական խմորումներ: Պետությունը բաժանված էր ինտերվենցիոնիստների ու նեյտրալիստների միջև և հաստատուն քայլերով մոտենում էր պատերազմին մասնակցելու գաղափարին՝ Անտանտի կողքին: Չեզոք դիրքորոշում ունեցողները դատապարտում էին պատերազմը: Մինչդեռ ինտերվենցիոնիստները պատերազմի մեջ տեսնում էին Իտալիայի քաղաքական ազդեցությունն ընդարձակելու հնարավորություն: Ինտերվենցիոնիզմի մեջ կարևոր տեղ էր զբաղեցնում ձևավորվող ազգայնական շարժումը և իռեդենտիստական ընկերակցությունները, որոնց աջակցում էին ազգային մշակույթի որոշ նշանավոր գործիչներ, ինչպիսիք էին Գաբրիելե Դ'Աննունցիոն և Ֆիլիպպո Տոմմազո Մարինետտին: Շուտով նրանց է միանում նաև սոցիալիստ Բենիտո Մուսսոլինին, որը *Avanti!* թերթի սյունակներում չեզոք դիրքորոշում գրավելու կոչեր անելուց հետո, փոխում է միտքը, դառնալով պատերազմին իտալական մասնակցության առավել կատաղի կողմնակիցներից մեկը: Քաղաքական պայքարը շուտով տեղափոխվում է հրապարակներ և ուժեղ ճնշում գործադրում կառավարության որոշումների վրա: Այսպիսով, 1915 թվականի ապրիլի քսանվեցին, Իտալիան գաղտնի ստորագրում է Լոնդոնի համաձայնագիրը՝ Եռյակ դաշինքի ներկայացուցիչների հետ: Ըստ պայմանագրի, երկիրը պարտավորվում էր պատերազմ սկսել Անտանտի կողքին՝ Կենտրոնա-

կան ուժերի դեմ: Այսպիսով, 1915 թվականի մայիսի քսանչորսին, խորհրդարանի և Վիտտորիո Էմանուելե Գ.-ի լիակատար աջակցությամբ իտալական զորքերն անցնում են արևելյան սահմանը:

Նմանօրինակ քաղաքական շրջանակում, բնականաբար, իտալական մամուլը լուսաբանում էր պետության համար առավել կարևոր թեմաներ՝ ինչպիսիք էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումը և դրան նախորդող դեպքերը, որոնք ժամանակի բոլոր թերթերի հիմնական նյութերն էին:

Այդուհանդերձ, 1915 թվականի սկզբին, իտալական մամուլը սկսում է ուշադրություն դարձնել կովկասյան ճակատում տեղի ունեցող դեպքերին: Առիթը ստեղծում է Սարիղամիշի ճակատամարտը, որտեղ ցարական բանակը հայկական զորախմբի աջակցությամբ չեզոքացնում է օսմանական հարձակումը, որի գլուխ կանգնած էր Էնվեր փաշան: Միլանում հրապարակվող *Corriere della Sera* օրաթերթն իր հունվարի վեցի համարում տպագրում է «Ռուսները փախուստի են մատնել թուրքերին. ծանր պարտություն Կովկասում» վերնագրով մի հոդված, որում զետեղում է նաև ռազմական գործողությունները պատկերող մի քարտեզ՝ Արևելյան Անատոլիան ներկայացնելով *Հայաստան* անվամբ⁷:

Սա ցույց է տալիս, որ իտալական հանրային մամուլը տեղյակ էր տվյալ տարածաշրջանում հայկական աշխարհաքաղաքական իրականության գոյության մասին⁸: Հունվարի տասնիննին կրկին *Corriere della Sera* օրաթերթը «Հայաստանի սահմանին Թուրքիայի կատարյալ պարտությունը» վերնագրով մեկ այլ հոդված է տպագրում⁹: Լրագրողը մանրամասն անդրադառնում է ռազմական գործողություններին, սակայն չի տալիս հայերի վերաբերյալ որևէ տեղեկություն:

⁷ “Turchi sbaragliati dai russi – disfatta nel Caucaso”, *Corriere della Sera*, 6 gennaio, 1915.

⁸ Aliprandi (2009: 46).

⁹ “Completa sconfitta turca ai confini con l’Armenia”, *Corriere della Sera*, 19 gennaio, 1915.

Armenia, h. 1, 15 հոկտեմբերի, 1915, էջ 3

Ընդհանուր առմամբ, *Corriere della Sera* օրաթերթը մշտապես ուշադիր է եղել հայկական դեպքերին: Դեռևս 1901 թ. սեպտեմբերի 13-ին թերթը հրապարակում է «Վերսկավել են հայկական ջարդերը» վերնագրով մի հոդված, որում ասվում է.

Սեպտեմբերի 12-ի առավոտյան մեզ հեռագրում են Տրիեստից.

Կուրանդնուսուդից ժամանող հեռագրերը հաստատում են հայերի կոտորածները Մուշում: Հեղինակությունները նրանց մեղադրում են, որ կրակել են թուրքական զորքերի վրա, վիրավորելով կառավարչին, և դիմամիրով պայքերել են մի զորամաս՝ զինվորները ներսը:

Այս հոդվածից մի քանի օր անց, թերթը նորից գրում է.

1901, 19 սեպտեմբերի

Հաստատվում են հայկական նոր կոտորածները

Մեզ հեռագրում են Տրիեստից, 18 սեպտեմբերի, գիշեր.

Թուրքական կառավարությունը շարունակում է հերքել Մուշի և Էրզրումի մոտակայքում տեղի ունեցած հայկական կոտորածների լուրը, սակայն մասնավոր աղբյուրից այն հաստատում են՝ տալով սարսափելի մանրամասներ: Չինվորները քացել են հղի կանանց որովայնը: Ռուս զորավար հյուպատոսն իր կառավարության կողմից ուղարկվել է կոտորածների վայր՝ ընդարձակ հաշվետվություն ներկայացնելու:

Սուլթանը Եվրոպական տերությունների հակազդեցությունից վախենալով շրջաբերական ծանուցում ուղարկեց վալիներին (նահանգապետերին), հրամայելով իշխանություններին, որ արդար և անկողմնակալ կերպով վարվեն իրենց ղեկավարության տակ եկող անձանց հետ, անկախ վերջիններիս դասակարգից, ռասայական և կրոնական պարկանելությունից:

Ասում են, որ Սուլթանը, Մակ Քինլիի սպանությունից հետո, իր կյանքի համար վախենալով, թյուր լուրեր էր տարածել տվել, որ ժանդարի նոր համաճարակներ կան, օտարներին հեռացնելու և կարանրինի ենթարկելու նպատակով: Մինչ այդ, երիտթուրքերը, այդ թվում նաև Սուլթանի փեսա՝ Մահմուդ փաշան Սերբիայի Նիշ քաղաքում հանրահավաք հայտարարեցին՝ դարապարտելու համար Սուլթանի զործողությունները: Սակայն, դժվար թե Սերբիայի կառավարությունն այն արտոնի:

1904 թվականի հուլիսի 15-ին թերթը հրապարակում է մի հոդված, որում անդրադառնում է Կոստանդնուպոլսի ամենայն հայոց պատրիարք Օրմանյանի բողոքին պարբերական կոտորածների դեմ և Բարձր Դռան պատասխանին: Մեկ տարի անց, 1905 թվականի մայիսի 30-ին գրում է, թե ինչպես Բաքվի կառավարչին սպանելուց հետո Երևան նահանգի մահմեդականները սկսել էին կոտորել հայերին:

Մոսկվայից սրացված հաղորդագրությունները Կեղեկացնում են, որ Բաքվի կառավարչին սպանելուց հետո Երևանի նահանգի մահմեդականները սկսել էին կոտորել հայերին: Արդեն չորս օր էր, ինչ ընթանում էին կոտորածները, երբ սրացվեցին հեռագրերը: Մարդասպանները թալանում են մահացածների և վիրավորների փնները: Փողոցներում երևում են մոխրացած դիակներ: Հայերի դեմ հայտարարվել է սրբազան պատերազմ, հարյուրավոր հայեր սպանվել են Պարսկաստանի սահմանի մոտ:

Բնականաբար, *Corriere della Sera* օրաթերթի հոդվածների թիվը կտրուկ աճեց 1915 թվականի ընթացքում: Տեղահանությունների ու ջարդերի նախօրեին, 1915 թ. ապրիլի 16-ին թերթը հրատարակեց թղթակից Առնալդո Ֆրակկարոլիի կողմից Հայաստանի շրջաններ կատարած այցի մանրամասները: Լրագրողը հասկանում էր, որ գտնվում է մի մոռացված պատերազմի մեջ, որտեղ իրար են հաշորդում կոտորածները և թշվառությունը.

Իրավիճակը օրհասական է: Հսկայական և անընթաց հողերգություն է: Ողջ Արևմտյան Հայաստանը պարտուրված է սզի մեջ. կործանում, կոտորած, համաճարակ. թշվառություն, թշվառություն, թշվառություն... Քաղաքները վեր են ածվել գերեզմանոցների և հիվանդանոցների ...¹⁰

Ապրիլի 24-ից Կոստանդնուպոլսում ձերբակալեցին, բանտարկեցին, խոշտանգեցին ու կարճ ժամանակ անց սպանեցին անվանի հայերի: Հայազգի հասարակական, կրոնական, քաղաքական վերնախավին ոչնչացնելու այս եղանակը տարածվեց ողջ Օսմանյան կայսրությունում: Հայ ընտանիքների ունեցվածքը զանգվածայնորեն առգրավվեց պետության կողմից: Արագորեն հայաթավեցին հայկական գյուղերն ու քաղաքները: Կանանց, երեխաներին

¹⁰ Martelli (2015: 224).

ու ծերերին հրամայեցին մի քանի ժամվա կամ առավելագույնը մի քանի օրվա ընթացքում հավաքվել կենտրոնական հրապարակներում, որտեղից սկսվելու էին բռնի տեղահանությունները դեպի Սիրիայի անապատ: Բավարար սննդի, ջրի ու հագուստի բացակայությունը «մահվան քարավաններին» անասելի տառապանքներ պատճառեց՝ սով, ջրազրկում, բնակլիմայական պայմանների բացասական ազդեցություն¹¹: Երիտասարդ կանայք բռնաբարվում և առևանգվում էին թուրք ոստիկանների ու տեղի ցեղերի կողմից: Աննկարագրելի սարսափներ կրած կանանց, երեխաների ու ծերերի մեծ մասը ողջ չմնաց:

1915 թվականի մայիսի 4-ին «Թուրքերի կողմից իրականացված հայկական ջարդերը» վերնագրի ներքո *Corriere della Sera* թերթը հրապարակում է *Սյրեֆանի* գործակալության միջոցով ստացված Թիֆլիսի «Հայ գրագետների ընկերակցության» ապրիլի 30-ի ուղերձը՝ որում մասնավորապես ասված է.

Անհիշելի ժամանակներից հայ ժողովուրդը թուրքական անարգ հեղափոխումների գոհ է եղել: Մեր պատմությունն ու գրականությունը ոչ այլ ինչ են, քան անդրադարձն այն մարտիրոսության, որին նա ենթարկվել է: Մեր ազգի հանճարը ճնշվել է, և մեր անունն արտաբերվում է միայն ջարդերին անդրադառնալիս: Երբ մեր ազգի գոյարևման իրավունքի կոչն արեցինք, մեր վիճակն է՛լ ավելի վարթարացավ: Այսօր մեր իրավիճակը հուսահատեցնող է, քանի որ ծայրահեղ աղճատված թուրքական կառավարությունը, գուշակելով իր մտորալուր վախճանը, մոլեգնում է իր գոհերի դեմ և անզորեւն կուրորում Սև ծովից մինչև Միջագետք՝ անհետանալուց առաջ որոշելով ընդմիջար խեղդել հայ ժողովրդի ողբը: Հանուն մարդկության, քրիստոնեության և քաղաքակրթության, Հայ գրագետների ընկերակցությունն այս օրհասական պահին կոչ է անում Ազգերի խղճին և Չեզ, խնդրելով գրագետ

¹¹ Whitehorn (2015).

*շրջանակներին փոխանցել այս արտասովորական կոչը և ուժ-
գին շայն բարձրացնել, որպեսզի վերջ դրվի այս անպաշար-
պան դժբախտների ջարդերին:*

Ժամանակի մամուլի մեկնաբանությունների ջախջախիչ մե-
ծամասնությունը հաճախ առաջնորդվում էր գոյություն ունեցող
կարծրատիպերով, ինչպես օրինակ թուրքի պարագայում՝ հայտնի
որպես արյունարբու և մարդասպան: Եվ իրոք, տարբեր հողվածներ
կրում են նմանատիպ վերնագրեր՝ «Թուրքական չլսված վայրա-
գություն» (*L’Ora*, 26 հուլիսի), «Թուրքական վայրագության խելա-
հեղությունը. հազարավոր հայեր են սրախտոլխոլ եղել» (*Il Secolo*
XIX, 18 օգոստոսի), «Թուրքական նոր լկանքներ հայ բնակչու-
թյան դեմ» (*Il Mattino*, 12 սեպտեմբերի), «Թուրքերի սարսափազ-
րու վայրագություններն ընդդեմ հայերի» (*Il Secolo*, 26 սեպտեմբե-
րի), «Թուրքական ամոթալի վայրագություններ ընդդեմ հայերի»
(*Il Giornale d’Italia*, 13 հոկտեմբերի) և այլն:

Կոտորածների մասշտաբի ի հայտ գալուն զուգահեռ վերլու-
ծաբանները նաև փորձում էին տալ առաջին բացատրություննե-
րը: Ըստ տիրող հասարակական կարծիքի, 1915-ի կոտորածները
նորություն չէին Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ: Մի
կողմից եվրոպական պետությունների նորակերտ ազգային գա-
ղափարախոսության ընկալումից *փարբեր* նկատված Մերձա-
վոր Արևելքի մասին ունեցած սակավ գիտելիքները, մյուս կողմից
միջազգային պատերազմական ծանր իրավիճակն ազդում էին
վերլուծությունների վրա: Թուրքերը մշտապես հալածել են քրիս-
տոնյաներին. սա է արմատացած տեսանկյունը: Հողվածներում
թուրքը մշտապես ներկայացվում է որպես անխիղճ մարդասպան.
«Թուրքերը մոլեգնում են դժբախտների դեմ: [...] Մեթոդը նույնն է.
ավեր, թալան, սպանություններ, եւ առավել դաժանություններ կա-
նանց եւ երեխաների հանդեպ»¹²:

Ըստ Մարտելլիի, հողվածագիրները, առաջնորդվելով արյու-
նարբու թուրք-մարդասպանի կարծրատիպով, հաճախ վրիպում

¹² “Il martirio dell’Armeni”, *Il Giornale d’Italia*, 11 settembre, 1915.

էին նշմարելու ցեղասպանության որոշ հստակ կողմեր, այդ թվում ազգայնամոլական համասեռման նախագծի ժամանակակից դրոշմը, որը կարելի էր ընկալել իրականացված բնաջնջման ծրագրի ետևում¹³:

Իտալական մամուլում հայկական կոտորածների լուսաբանումն ու վերլուծությունը պայմանավորված էր հատկապես ներքին և արտաքին պատճառներով: Կախված նրանից, թե այդ պահին ինչպիսի քաղաքական իրավիճակ էր տիրում երկրում, հանրային մամուլն անդրադառնում էր հայկական հարցին կամ երկրորդական համարում այն: Ալիպրանդին առանձնացնում է «պայմանականության գործոններ», որոնք նպաստել կամ բացասականորեն են ազդել իտալական մամուլում հայկական կոտորածների թեմայով նյութերի լույս ընծայմանը¹⁴: Դրական գործոնների թվում հեղինակն առանձնացնում է հետևյալ կետերը՝

- Հայ-իտալական պատմական, մշակութային, առևտրական և հոգևոր դարավոր կապերը¹⁵
- Իրավիճակի ծանրությունը, հանրության կարծիքի վրա ազդող գոհերի ծայրաստիճան բարձր թիվը
- Օսմանյան կայսրության դիվանագիտական և ռազմական դաշնակցությունը Ավստրիայի և Գերմանիայի հետ, որոնց դեմ Իտալիան 1915 թվականի մայիսին ներքաշվում է պատերազմի մեջ
- Հայերի ներկայությունը Եվրոպայում, որոնք հաճախ նպաստում էին լուրերի շրջանառությանը
- Հայերի քրիստոնյա լինելը. Անատոլիայում շրջապատված լինելով մահնեղականներով, է՛լ ավելի էր ընդգծվում նրանց ինքնությունը որպես Քրիստոսի հավատքի սյուներ:

¹³ Martelli (1915: 223).

¹⁴ Aliprandi (2009: 34).

¹⁵ Իտալիայի հայ համայնքի մասին, ի շարս այլ վավեր աղբյուրների, տե՛ս Ալիշան (1896); Ուդուրլեան (1891); Հերմետ, Ռատտի դի Դեզիո (2000); Peratoner (2006); Zekiyani (1990, 2000):

Ալիպրանդին առանձնացնում է նաև «բացասական գործոններ», որոնցով պայմանավորված էր իտալական թերթերի լուրջությունը, այդ թվում՝

- Ընթացող պատերազմն իր հաղորդագրություններով ստվերի մեջ էր պահում ցանկացած այլ լուր
- Տարածաշրջանի հեռավորությունը, որտեղ տեղի էին ունենում կոտորածները, դժվարացնում էին հաղորդակցությունը, լուրերը հասնում էին ուշացումով և ծեծվում այս և այն թերթերի էջերում, շատ հաճախ միևնույն լուրը զետեղվում էր տարբեր թերթերի մեջ¹⁶
- Թուրքիան, լինելով պատերազմի մեջ, արգելում էր լուրերի շրջանառությունը
- Թուրքիան իրականացնում էր կոտորածները, բնաջնջումն ու արքորը՝ մեծ քաղաքներից հեռու, սպահովելով գործողությունների գաղտնիությունը¹⁷:

¹⁶ «Քրիստոնյաների կոտորածները Պարսկաստանում» հոդվածը գետեղված է 1915 թվականի մայիսի 12-ի *Avanti!*, *L' Idea Nazionale*, *Il Messaggero*, *La Nazione*, *L'Osservatore Romano*, *Il Popolo d'Italia*, *Il Resto del Carlino*, *La Tribuna* թերթերում, «Կոտորել են չորս հարյուր հիսուն հազար հայերի» հոդվածը գետեղված է 1915 թվականի սեպտեմբերի 26-ի *Corriere della sera*, *La Perseveranza*, *La Stampa* թերթերում, «Միացյալ Նահանգները սպառնում են Թուրքիային» հոդվածը գետեղված է 1915 թվականի հոկտեմբերի 6-ի *La Gazzetta del Popolo* և *Il Giornale d'Italia* թերթերում, «Չայրույթ Անգլիայում հայկական կոտորածների համար» հոդվածը գետեղված է 1915 թվականի հոկտեմբերի 9-ի *Il Giornale d'Italia*, *Il lavoro*, *La Tribuna* թերթերում, «Ցույց Սորբոնում Հայաստանի պատվին» հոդվածը գետեղված է 1915 թվականի ապրիլի 11-ին *L' Idea Nazionale* և *La Gazzetta del Popolo* թերթերում, «Հինգ հազար հայեր են սպանվել թուրքերի կողմից» հոդվածը գետեղված է 1915 թվականի սեպտեմբերի 23-ի *Il Mattino*, *Il Resto del Carlino*, *La Tribuna* թերթերում, «Հանուն ազատ Հայաստանի» հոդվածը գետեղված է 1915 թվականի դեկտեմբերի 31-ի *Il Mattino*, 1916 թվականի հունվարի 3-ի *L'Ora* թերթերում, «Թուրքական կառավարությունը պատասխանատու է հայերի կոտորածների համար» հոդվածը գետեղված է 1915 թվականի մայիսի 25-ի *Il Messaggero*, *L'Ora*, *La Perseveranza*, *La Stampa*, *La Tribuna* թերթերում, «Թուրքական վայրագություններն ընդդեմ հայերի» հոդվածը գետեղված է 1915 թվականի օգոստոսի 19-ի *La Stampa*, *La Tribuna*, *Il Mattino*, *Il Secolo XIX* թերթերում, «Գերմանացի հյուպատոսները ղեկավարում են հայկական կոտորածները» հոդվածը գետեղված է 1915 թվականի հոկտեմբերի 1-ի *La Stampa* և *Il Secolo* թերթերում, և այլն: Լրացուցիչ մանրամասների համար տե՛ս հավելված 1:

¹⁷ Aliprandi (2009: 36).

Լուրերի շրջանառության խափանման առիթով, 1915 թվականի օգոստոսի 21-ին Հռոմի *La Tribuna* թերթը գրում է.

*Մեկ այլ սյունը, որի վրա հենվում է երիտթուրքերի հասարակությունը՝ գրաքննությունն է: Ծայրաստիճան խիստ է: Մամուլն իրավունք ունի հրապարակելու միայն պաշտոնական աղբյուրներից ստացված տեղեկությունները: Արգելված է Թուրքիա ներմուծել գերմանական ու ավստրիական մամուլից բացի որևէ այլ արտասահմանյան լրագիր: Ամեն օր մարդիկ են շերքակալվում սրճարաններում, փողոցում: Մեղադրվում են նաև տան պարերի ներսում արված խոսակցությունների համար: Հանցա՞նքը՝ խոսել եք քաղաքականության մասին, որևէ չե՞նո՞վ քննադարել եք կառավարությանը կամ որևէ հեղինակության, կասկած եք հայտնել պարերագմի վերջնական արդյունքի մասին, որը «պերք է հաղթական լինի Օսմանյան կայսրության համար»: Լրտեսներ կան ամենուր [...]*¹⁸:

Հայոց ցեղասպանությունը գլխավորապես իրագործվեց 1915 թվականից սկսած, թեև երիտթուրքերն ավելի վաղ էին մշակել իրենց գաղտնի ծրագրերը: 1915 թվականի փետրվարից օսմանյան բանակի հայ զինձառայողներին զինաթափեցին, այնուհետև կա՛մ սպանեցին, կա՛մ էլ ուղարկեցին հարկադիր աշխատանքի գումարտակներ, որտեղ նրանցից շատերը մահացան հյուծող աշխատանքից, օթևան չունենալուց և սննդի պակասից: Դրանից հետո սպանեցին նաև այն սակավաթիվ մարդկանց, ովքեր դիմակայել էին այդ դաժան պայմաններին:

Ազգայնական խմբակցության 1911 թվականին Հռոմում հիմնադրված *L' Idea Nazionale* շաբաթաթերթն ուշադիր էր հայկական հարցին և միակն էր, որ 1915 թվականի փետրվարի 16-ին տեղեկատվություն տրամադրեց կոտորածների մասին: Նույն թերթն

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 48:

արդէն իր հունվարի մեկի համարում մի հոդված էր տպագրել «Թուրքական վայրագություններն անպաշտպան բնակչության դէմ» վերնագրով, որում մասնավորապէս ասված էր. «Թուրքերը վայրագություններ են իրականացնում անպաշտպան բնակչության հանդէպ: Նրանք կտորրել են ամբողջական գյուղերի բնակիչներին...»¹⁹:

Offensiva turca respinta nel Caucaso

Occupazione della linea Nimur-Agadave

PIETROGRADO, 29.
Un comunicato dello Stato Maggiore dell'Esercito del Caucaso in data 28 corrente dice:

In direzione di Otzu le nostre truppe hanno arrestato al di là del fiume Laurin l'offensiva di considerevoli forze turche.

Nella regione di Sarikamish le operazioni si sviluppano.

Nella regione di Duzak la nostra offensiva è terminata il 26 dicembre con l'occupazione della linea Nimur-Agadave, donde i Turchi si sono ritirati dopo aver subito perdite considerabili e lasciato fra le nostre mani molti prigionieri.

Sulle altre parti del fronte non vi sono mutamenti.

I turchi fuggiti da artiglieria russa

PIETROGRADO, 31.
Un comunicato dello Stato Maggiore dell'Esercito del Caucaso in data del 30 dicembre dice:

Continua il combattimento a Sarykamish contro grandi forze turche. Il fuoco della nostra artiglieria ha scoperto una forte colonna turca che venne in fuga dopo aver perduto metà dei suoi effettivi.

Una parte delle forze turche è concentrata nella regione del cauc. di dalgoutchikau e di Bagdad e marcia su Ardahan.

Atrocità turche contro inermi

PIETROGRADO, 30.
Un comunicato dello Stato Maggiore dell'Esercito del Caucaso dice:

Nella regione di Olymkashen le nostre truppe hanno preso l'offensiva ed hanno occupato Mordank.

Nel pressi di Sarykamych combattiamo con successo un esercito che marcia verso nord-ovest.

Nella direzione di Soymsak e di Dhoross una serie di attacchi accaniti dai nemici furono respinti da contrattacchi alla baionetta delle nostre truppe.

I Turchi commettono atrocità contro gli abitanti inoffensivi. Essi hanno massacrato le popolazioni di interi villaggi come fu constatato da processi verbali.

DE GREGORIO.

Fremiti rivoluzionari a Costantinopoli

Complotti contro Enver Passia

(Nostra servizio particolare)

BRINDISI, 29.
Informazioni di fonte sicura pervenute da Costantinopoli, confermano così quanto le fonti a noi segnalate sulle voci di arresti in massa volti operati dalla polizia, di complotti, ecc.

La popolazione musulmana è ora in uno stato di grande paura al cospicuo dei reparti turco e turco-islamico di Istanbul, e comincia a temere che le forze degli alleati possano un giorno o l'altro violare gli stretti e giungere a Costantinopoli.

Un grande sordido complotto Enver è in corso in questi giorni in città. Il complotto Enver è in corso in questi giorni in città. Il complotto Enver è in corso in questi giorni in città.

Una insurrezione di armeni

PARIGI, 18.

Il New York Herald reca:
Un dispaccio dal Cairo dice che c'è motivo di credere a una sollevazione degli armeni di Zeitun in Cilicia, i quali trattengono così la forza di due divisioni di riserva turche.

«Հայերի ապստամբությունը»,
Il Messaggero, մայիսի 19,
1915, էջ 7

¹⁹ «Atrocità turche contro inermi», L'Idée Nationale, 1 gennaio, 1915.

Ուսումնասիրված հոդվածները հստակորեն ներկայացնում են, որ թուրքական կառավարության մոտ իշխում էր փոքրամասնության վերացման գաղափարը: Մայիսի 19-ին *Il Messaggero* թերթը պատերազմական լուրերի շարքում հրատարակում է «Հայերի մի ապստամբություն» վերնագրով հոդվածը, որն անդրադառնում էր Ջեյթունի դեպքերին:

Փարիզ, 18

New York Herald-ը փեղեկացնում է.

Կահիրեից արացված մի հաղորդագրության մեջ ասվում է, որ պարճառ կա հավատարալու, որ Ջեյթունի հայերը ապստամբել են, այսպիսով զսպելով թուրքական պահեստարային երկու զորաբաժնի ուժը:

Լրագրող Կարլո Սկարֆոլիոն ևս մի երկար հոդվածում անդրադառնում է Ջեյթուն քաղաքին և զեյթունցիների ինքնապաշտպանությանը:

Բացի արտաքին վրանգի դեմ պաշտպանությունից, Օսմանյան կառավարությունը պետք է հաշվի առնի ներքին հարցը, որը մի որոշակի պահի թվաց, թե սրման ճանապարհին է: Մեկ շաբաթ քաղաքում խոսվում էր հայկական դավադրության մասին, և ըստ լուրերի, հայերի շերքակալությունների թիվը հասավ չորս հարյուրի: Դրանք իրականացվում էին հանրային կերպով, ուստի իրավունք ունեւ խոսելու դրանց մասին: Ամեն դեպքում, իրավունք ունեւ, թե ոչ, սա իմ լրագրողական պարտքն է, նույնիսկ եթե խոսելն անշիս խնդիր պարճառի: Ունեցածս լուրերի համաձայն, չեմ կարծում, որ կարելի է խոսել մի իսկական դավադրության մասին. կարծում եւ, սակայն, որ հայերը քացառապես չհսկական քնույթի ինչ-որ հիմարություն են արել, որի հետևանքով եղել են հալածանքներ, իսկ այս պարագայում՝ զինվորա-

կան օրենքի կիրառում ու փարբեր խավերին պատկանող բազմաթիվ հայերի փեղահանում: Հայերը ծայրաստիճան խելացի ազգ են և խորթ զինվորական գործողություններին: Արտաստվոր երևակայությունը հանգեցնում է նրանց փարօրինակ մտադրացման, սակայն ժառանգական ամորթ-խածությունը արգելում է դրա իրագործումը. և ամենափարօրինակն այն է, որ գործ ունեն թուրքերի հետ, մի ազգ, որն ամբողջովին զուրկ է երևակայությունից, սակայն ծայրաստիճան պատրաստ է ռազմական գործողությունների: Եվ այսպես եղավ, որ 1896 թվականին ութ փկարամիտներ, որ ճաշակեցին Օսմանյան դրամարանը փակվելու և հետո ոչ-խարաների պես հանչնվելու համը, Աբդուլ Համիդին առիթներկայացրին, որպեսզի գորազնդեր ուղարկեր ամբողջ քաղաքով հայերին հետապնդելու և փխրահռչակ ջարդերը կազմակերպելու համար: Այս անգամ կարծես հայերը վազն են անցել Պերա փողոցի վրա գրնվող *Au Mikade*, կամ հունարեն՝ *O Micado* գրնգուն ցուցարարակով մի հին խանութից անգլիական և ֆրանսիական մի խուրճ դրոշակներ գնելու իրենց մանկամիտ գայթակղությունից: Կասկածից վեր է, որ հայերի մի զգալի մասը սրտում փայփայում է անկախության հասնելու երազանքը, և հույս ունի, որ շարավելի փրամաքանական է, որ Տրապիզոնի կայսրությունը վերականգնվի անգլիացիների, քան ռուսների կողմից: Բայց մինչ հարկավոր է ընդունել, որ անպարեհ պահ էր ընտրված անգլիամետ միջոցառումներին փրվելու համար, չգիտեմ թե ի՞նչ ավելի լուրջ քան կար հայերի դավադրության մեջ, քան երեխայությունը, որը բնորոշում է քաղաքի մնացյալ հայ երիտասարդությանը, որը փուրք փայուց առաջ երբեք չի խորհում, թե ինչ ահռելի վրանգի է ենթարկում գավառաբնակ հայերի թշվառ ու փանջալից կյանքը: Պետք է սսեմ, որ չնայած Կոստանդնուպոլսում դավաճանության համար չերթակալված հայերի մեծ քանակին՝ չենք նկատել

ոչ մի վայրագություն, գոնե հանրային մակարդակով: Այն ինչ տեղի է ունենում Վանում, Գիարքեքիրում և Ադանայում, բնականաբար, անհնարին է իմանալ: Ամեն դեպքում կարելի է հաստատել, որ գեյթունցիները՝ սարերում մարտնչող միակ հայերը, հավատարիմ զինվորական պարավոլորություններին՝ պարասիսանեցին հրաշգույնություններին: Սակայն, սա տեղի է ունենում ամեն գարուն և հայրնի է, որ գեյթունցիները, այլևս կորցրած իրենց հույսը եվրոպական միջամտությունից, կարարելապես սովորեցին պաշտպանելու իրենք իրենց և հայկական ինքնավարության դրոշը, որը փարիկներ շարունակ ծածանվում է Ջեյթունի անառիկ սարերում: Սակայն սա մի կղզիացած տեղական դրվագ է, որը մի կողմից չի կարող Օսմանյան կառավարության համար մի իսկական հայկական վրանգ ներկայանալ, մյուս կողմից չի կարող համարվել ամբողջ հայ համայնքի կողմից իրականացված ոճիր: Այն ամենը ինչ կարելի է ավելացնել հեղեղային է, որ Կոստանդնուպոլսում չեղբակալված հայերին տեղափոխել են Անգորա, որտեղ հավանաբար կապսենն պատերազմի ավարտին: Այսպիսով, այս վրանգը կարծես կանխված է, եթե, իհարկե, իրականում վրանգ կար: Սակայն, կրկնում են, հայերը բնականաբար չափազանց հեռու են ռազմական գործողություններով մի իրական վրանգ արեղծելուց: Որքանով ինչ հայրնի է քաղաքներում արված հարակեցումներից, ավելի հավանական է, որ մի իսկական դավադրության փոխարեն եղած լինի անկարգապահություն, որն արթնացրել է թուրքերի հայրենասիրության ցասումը [...]: Քաղաքում ճնշումները սահմանափակվեցին մի քանի չեղբակալությամբ, առաջնորդվելով պատերազմական օրենքով, առանց հաշվի առնելու խորհրդարանական առանձնաշնորհությունն ու կրոնական դիրքը, և հաջորդաբար ուղեկցվեցին տեղահանություններով: Եվ եթե հայերի հանդեպ արելության թուրքական ցասումը գրգռելու որևէ

նոր առիթ չներկայանա, հավանական է, որ այդքանով սահմանափակվեն: Ինչ վերաբերում է զավառների դեպքերին, անհրաժեշտ մանրամասներ չունեն եզրակացություններ անելու համար²⁰:

La Nazione քերթը լուսաբանելով Ձեյթունի դեպքերը, սխալ է քույլ տալիս, վերնագրում գրելով Ֆելտում՝ Ձեյթունի փոխարեն:

Իտալական մամուլում տեղ գտած հոդվածներն անդրադառնում էին Օսմանյան կայսրության ոչ միայն հայ, այլև մյուս քրիստոնյա համայնքների նկատմամբ կիրառվող սարսափելի միջոցների: Մայիսի 12-ին *L'Idée Nazionale* քերթը հրատարակում է «Քրդերի իրագործած չլաված բռնությունները Պարսկաստանի քրիստոնյաների դեմ» հոդվածը, որում մասնավորապես ասված է.

²⁰ Aliprandi (2009: 54-56), թարգմ. Է. Հայրապետյան:

Լոնդոն, 11 [մայիսի]

Լոնդոն են հասել քրիստոնյաների սարսափելի կոտորածների մասին լուրերը, որոնք իրականացվել են հյուսիսարևմտյան Պարսկաստանում քրդերի կողմից: Ուրմիայում ամերիկյան առաքելության ղեկավարը վկայում է, որ հազար քրիստոնյայի են սպանել և ես երկու հազարը մահացել է հիվանդությունից: Ռուսաստանի փոխ-հյուպարոսն իր հերթին հաղորդում է, որ Ուրմիայում բռնաբարում և սպանում են կանանց, հրդեհում գյուղեր և այրում սուրբ գրքեր: [...] Ութսունհինգ անվանիների ամուր կապել են միմյանց, ուղեկցել գերեզմանատուն և կոտորել հարազարների աչքի առջև: Մի վարդապետի խաչել են, մյուսին՝ կենդանի այրել, կախել են մի եպիսկոպոսի: Կաթողիկե առաքելության պաշտպանության ներքո պարսպարված բոլոր անձինք քարջ են փրվել Թուրքիայի հյուպարոսի առջև: Նրանցից վաթսունչորսին զլիսարել են²¹:

Իտալական ինը թերթեր, այդ թվում *Il Messaggero*, *La Nazione*, *L'Osservatore Romano*, *Il Popolo d'Italia*, *Il Resto del Carlino*, *La Tribuna*, *Avanti!*, *La Perseveranza* և *Corriere delle Puglie* թերթերը հրատարակում են միևնույն հոդվածը՝ «Քրիստոնյաների կոտորածները Պարսկաստանում» վերնագրով (վերջին երկու թերթում բացակայում է «Պարսկաստանում» բառը):

Մայիսի 21-ին *Corriere della Sera* թերթը հրատարակում է «Հայերը և պատերազմը» վերնագրով մի հոդված, որում մտահոգություն է հայտնում այն հայ երիտասարդների մասին, ովքեր թորքահպատակ են, բայց սպրում են Իտալիայում: Հոդվածագիրը կոչ է անում գերծ մնալ թշնամի Թուրքիայի հպատակների դեմ միջոցներ գործադրելուց և չարտաքսել նրանց: Հոդվածում ասված է.

²¹ “Inauditi atti di ferocia dei Curdi sui cristiani di Persia”, *L’Idea Nazionale*, 12 maggio, 1915, p. 2.

Ենթադրելով, որ Թուրքիան ևս պատերազմի մեջ կներ-
քաշվի Բուլղարիայի դեմ, դոկտ. Բռունո Բովելյաչին մեզ գրում
է բազմաթիվ հայ երիտասարդ ուսանողների և մասնագետ-
ների առնչությամբ, ովքեր հիմզ փարի Վենետիկի հայկա-
կան վարժարանում ուսումնառությունից հետո շարունակել
և շարունակում են սովորել մեր համալսարաններում, վկայե-
լով իրալացիների և Բուլղարիայի հանդեպ ունեցած վստահե-
լի և կենսունակ բարեկամությունը: Եվ կոչ է անում, որպեսզի
նրանց գերծ պահեն թշնամի պետությունների հպարակնե-
րի դեմ գործադրած միջոցներից, ինչպես արտաքսումը և
այլն:

Ճիշտ է, հայերը թուրքահպարակ են, բայց հպարակ
այնպես, ինչպես իրալացիները հպարակ են ավստրիա-
ցիներին՝ չազարագրված փարածքներում, և եթե իրալա-
ցիները բազմաթիվ պարճառներ ունեն ավստրիացիներին
ստեղծելու, հայերը դարեր ի վեր արյունահոսում են անհույս
մարտիրոսությամբ, որի նմանը չկա ժողովուրդների պար-
մության մեջ:

Մինչ օրս թուրքը չի վարանում ստիպելու հայերին, որ
մարտնչեն իրենց բարեկամ ռուսների դեմ, մինչդեռ ներսից,
երկիրը դնում է ծայրահեղ հուսահատության մեջ՝ թշվա-
ռության, թալանի, կոտորածների, բռնաբարությունների
հերկանքով, որոնց ենթարկվում է անպաշտպան բնակչու-
թյունը [...]:

Թուրքերի ենթակայության փակ գրկվող Հայաստանը
հանդիսանում է հռոմեական քաղաքակրթության վերջին
փեշը՝ ճնշված բարբարոսների կողմից: Լեզուն, գրականու-
թյունը, գեղարվեստը, պարմությունը, հնամենի հուշարձան-
ների մնացորդները, ամեն ինչ խոսում է այս ազնվական և
դժբախտ ժողովրդի օգրին, որն իր երկիրը քաղաքակրթու-
թյամբ փայլեցնելուց և քաջաբար պաշտպանելուց հետո գոհ
է դարձել այն ամոթալի փրկապետության, որն է թուրքակա-

նր: «Այս բարի, ազնիվ, ազնվական, դաժանորեն ճնշված ժողովրդին,- գրում է դոկտ. Բուլետաչչին,- այս եղբայրներին, որոնք ապրում են այն միջոցով, որ մի օր իրենց կյանքն են տալու երկիրն ազատելու համար, որ երկշոր խիւնքով հետևում են թուրք-ջարդարարների կործանվելուն, բոլոր նրանց պէտք է ուղղված լինի իրալացիների սիրտը, [...] որպեսզի (հայերը) իրեն սիրված և ընթրնված զգան: Ֆրանսիացիները, անգլիացիները հայրաքարել են հայերին որպես իրենց հայրենակիցներ: Մի՞թե մենք ուզում ենք եր մնալ»:

«Հանդիսություն Սորբոնում՝ Հայաստանի պատվին»,
L'Idea Nazionale,
11 սպրիլի, 1916

Հողվածագիրները հաճախ դիտարկում էին միջազգային իրադարձությունները ներքին խնդիրների տեսակետից, և հրատարակվող հողվածներն ընդհանուր առմամբ մեկնաբանվում էին ելնելով լրագրի քաղաքական կողմնորոշումից: Այս առումով, հատկանշական է սոցիալիստական *Avanti!* թերթը, որը հայկական կոտորածների մեջ վտանգված էր տեսնում սոցիալիստական գաղափարախոսությունը:

1915 թ. մայիսի 25-ին *Il Messaggero*, ինչպես նաև *L'Osservatore Romano, Avanti!* թերթերը հրապարակում են հայերի կոտորածների մասին Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների պաշտոնական հայտարարությունը²²: Հոդվածները դատապարտում էին տեղի թուրք և քուրդ բնակչության ձեռքով և օսմանական իշխանությունների մասնակցությամբ իրականացված կոտորածները:

Il Messaggero թերթում հրապարակված համառոտ գրությունը վկայում է, որ արևմտյան տերություններն արդեն հասկացել էին իրավիճակի ծանրությունը.

Լոնդոն, 24 [մայիսի]

Մի պաշտոնական տեղեկատվություն հրապարակում է Բարչր Դռանն ուղղված դաշնակիցների հայտարարությունն առ այն, որ Օսմանյան կառավարության անդամները պարասիասևարություն կկրեն հայկական կոտորածների համար:

«Թուրքական կառավարությունը պարասիասևարու է հայերի կոտորածների համար», Il Messaggero, 25 մայիսի, 1915

Ըստ Մարտելիի, «Եռյակ դաշինքի միասնական հայտարարության հրապարակումը կարելի է համարել մինչ այդ հայերի կոտորածների մասին հրապարակված ամենակարևոր նորությունը: Սակայն իտալական թերթերը դժվարանում են ըմբռնել, որ միաս-

²² *Il Messaggero, L'Osservatore Romano, Avanti!*, 25-26 մայիսի 1915:

նական հայտարարությունը հարցը բարձրացնում է միջազգային հարթակի մակարդակով եւ ակնհայտ մեղադրանք է Թուրքիայի դեմ»²³:

Հայկական հարցերի շուրջ իտալական մամուլում որոշակի աշխուժություն գրանցվեց օգոստոսի վերջին, պայմանավորված նախ և առաջ այն պատճառով, որ թուրք-իտալական հարաբերությունների ճգնաժամը հասավ իր գագաթնակետին, և 1915 թվականի օգոստոսի 21-ին Իտալիան պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը: «Հավաքական գիտակցության մեջ Մուլթանի բանակի դեմ պատերազմը արթնացնում է երկու միանգամայն տարբեր եւ իրար հակասող քաղաքակրթությունների միջեւ բախման պատկերներ,- գրում է Մարտելլին,- մի կողմից քաղաքակիրթ եւ քրիստոնյա Եվրոպան, մյուս կողմից ասիացի ու մահմեդական օսմանյան հասարակությունը: Այս առթիվ հաճախ հիշվում են դարավոր պայքարի վճռական փուլերը՝ Կոստանդնուպոլսի գրավումը, Լեպանտոյի ճակատամարտը, և այս ամենի մեջ հայերը ներկայացնում են արևմտյան քաղաքակրթությունը Արևելքի սրտում»²⁴:

Հայկական կոտորածները ներկայացնելը պատեհ առիթ էր վարկաբեկելու հակառակորդին և օրինականացնելու միջամտությունը: *Il Popolo d'Italia* թերթի խմբագիր Բենիտո Մուսսոլինին, խանդավառությամբ մեկնաբանելով Իտալիայի կողմից Օսմանյան կայսրությանը պատերազմ հայտարարելը, գրում է.

Կա ևս մեկ այլ ժողովուրդ, որը տառապում է թուրքական տիրապետության աննկարագրելի լծից: Դա հայ ժողովուրդն է: Միանգամայն վերջերս լուրերը հայտնեցին, որ թուրքական հորդաները կոտորել են հազարավոր հայերի: Երկու շաբաթ առաջ լուր սրացվեց, որ Կոստանդնուպոլսում քսան սոցիալիստների կախաղան են բարձրացրել իրենց հայրենիքը սիրելու և երիտթուրքական ռեժիմին դիմադրե-

²³ Martelli (2015: 225).

²⁴ Նույն տեղում, էջ 213-231:

լու համար: Այդ քսան կորրված կյանքը ևս վրեժ է պահանջում և կարանա²⁵:

Այս հոդվածը «Վրեժ» վերնագրով արտատպվել է նաև Տորինոյում հրատարակվող *Armenia* ամսագրի 1915 թվականի հոկտեմբերի 15-ի անդրանիկ համարում:

Vendetta !

Mussolini, il generoso e battagliero direttore del *Popolo d'Italia*, nel suo articolo di fondo « Guerra al turco », del 22 agosto, scriveva:

« V'è un altro popolo che soffre le torture indicibili della dominazione turca: l'armeno. Ultimissimamente le cronache parlarono di migliaia e migliaia di armeni massacrati dalle orde turche. Due settimane fa giunse notizia che a Costantinopoli erano stati impiccati venti socialisti, rei del delitto di avere amato la loro patria e di avere cospirato contro il regime giovine-turco. Anche quelle venti vite spezzate reclamano vendetta e l'avranno. »

«Վրեժ», *Armenia*, h. 1, 15 հոկտեմբերի, 1915, էջ 11

Avanti! թերթն իր հերթին հունիսի 20-ին վերցնելով հետևյալ նյութը *La Gezzatta del Popolo*-ից, օգոստոսի 16-ի համարում մամուլում անդրադառնում է դեպքերին.

²⁵ Benito Mussolini, «Guerra al turco», *Il Popolo d'Italia*, 22 agosto, 1915.

Յյուրիիս 15 [օգոստոսի]

Օրեր առաջ թուրքական կառավարության պաշտոնական մի հաղորդագրություն սահմնկեցուցիչ նորություն էր փարածել ողջ աշխարհով, որն, այդուհանդերձ, մարդկային կուրորածների մասին բազմաթիվ հեռագրերի մեջ արձագանք չստացավ:

«Հուլիսի 16-ի լուսարացին,- ասվում էր այդ հաղորդագրության մեջ,- պարերազմի գերագույն դատարանի որոշմամբ կախաղան են բարձրացվել Հնչակյան սոցիալիստական կուսակցության քսան անդամներ»:

Ինչ վերաբերվում է այդ դժբախտների գործած հանցագործությանը, պաշտոնական հաղորդագրությունը գերծ էր հարակեցումներից: Այն միայն ասում էր, որ կախաղան հանվածները մեղավոր են ճանաչվել, քանի որ չզբլել են սրեղծելու ինքնավար, անկախ Հայաստան, և, այս նպատակին հասնելու համար ցանկացել են Կայսրությունից մի հարված անջարել: Այդ նպատակով կազմակերպել են գաղղրնի և հանրային ժողովներ թե՛ ներսում, թե՛ արլրասահմանում և փարածել հայրարարություններ և գրքույկներ:

Սոցիալիզմի և ազարության այս նահարակների մասին Berner Tagwacht-ում հերաքրքիր նորություններ է հրապարակում Դումայի երեսիոխան Արշեֆ Սուրակովը, որն այդ ընկերների հեր ուղղղ կապի մեջ էր: Բոլոր այդ կախաղան հանված ընկերները պարկանում էին Հնչակյան հայկական սոցիալիստական կուսակցությանը, որը հիմնաղրվել է 1885 թվականին և որն առաջին իսկ օրվանից մարքսիստական գաղղարներին է դավանում, կազմավորվելով որպես մարքսիստական կուսակցություն: 1905 թվականից այն կոչվեց Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն և 1905-ի հեղափոխությունից հերո այս պաշտոնական անվանումը օրենքով ճանաչվեց Թուրքիայի կողմից:

Կախաղան հանվածների մեջ է մարքսիստական «Կայծ»

Քերթի գրեթե ողջ խմբագրությունը, որի շուրջ համախմբվում էին Թուրքիայի մարքսիստական լավագույն փարբերը, Ժողովրդի մեջ լուրջ քարոզություն անելու նպատակով: Խմբագիրների մեջ իր գերազանցությամբ հայրկապես առանձնանում էր հրապարակախոս և փառանդավոր ճարտասան Գ. Վանիկյանը, քսաներկուամյա մի երիտասարդ, որը Կուրանդնուպոլսում վերջերս էր ավարտել իրավաբանության դասընթացը և պատրաստվում էր մեկնել Փարիզ կատարելագործվելու, երբ պայթեց Առաջին աշխարհամարտը²⁶:

Հողվածագիրը շարունակելով մեկնաբանել անկախ Հայաստանի հիմնադրմանը ձգտող քսան հայ հեղափոխականների սպանությունը, դատապարտում է գերմանացիներին, որոնք բացասական դեր են ունեցել իրադարձությունների առնչությամբ, նպաստելով, որ հայերին կախեն.

Գաղտնիք չէ, որ ներկայիս Թուրքիան հանդես է գալիս որպես պատերազմող Գերմանիայի գավառներից մեկը: Թե՛ Թուրքիայի կառավարությունը, թե՛ զորքն ու բանակը գերմանական հրամանատարության անմիջական ենթակայության տակ են: Հավելենք, որ մարշալ Ֆոն դեր Գոլց փաշան Սուլթանի դոկտրինա է և կարող է համարվել ամբողջ Թուրքիայի իրական գերիշխանը: Հերևաբար, Սուլթանի կողմից հաստատված մահվան դատապարտումը և քսան սոցիալիստներին կախելը չէին կարող տեղի ունենալ առանց պատերազմի գլուխ կանգնած գերմանացիների զիջության և թույլտվության²⁷:

Ըստ լրագրողի մեկնաբանության, հայերի համար սոցիալիստական դիրքորոշումը միակ հնարավոր և կենսունակ ճանա-

²⁶ “L’impiccagione di venti socialisti armeni in Turchia”, *Avanti!*, 16 agosto, 1915.

²⁷ Նույն տեղում:

պարհն է դեպի ազատություն և անկախություն, որը կարող է միայն ամրապնդվել խեղդելով թուրքական ճնշումները և Ռուսաստանի ընչաքաղց ձգտումները:

Միևնույն ժամանակահատվածում իտալական մամուլի ցուցաբերած առավել բուռն հետաքրքրությունը բացատրվում է նաև նրանով, որ այդ ընթացքում սկսում են Եվրոպա հասնել ականատեսների վկայություններ և հաղորդագրություններ²⁸: Որոշ թերթեր ստիպված են լինում վերանայել անցյալում ունեցած դիրքորոշումը, ինչպես 1878 թվականին Հռոմում հիմնադրված *Il Messaggero* թերթը, որը 1908 թվականից սկսած դրական կարծիք էր արտահայտել երիտթուրքերի շարժման մասին, իսկ այժմ Էնվեր-Թալեաթ-Ջեմալ միությունը սահմանում էր որպես խենթերի, կույրերի և բարբարոսների կառավարություն: Նույն *Il Messaggero* թերթը առանձնահատուկ կարևորություն կունենա հայկական կոտորածների լուսաբանման գործում, 1915 թվականի օգոստոսի 25-ի համարում տպագրելով Տրապիզոնում Իտալիայի գլխավոր հյուպատոս Ջակոմո Գորրինիի «Հայերի դեմ մահմեդական վայրագության սահմռկեցուցիչ դրվագներ» վերնագրով հարցազրույցը, որը հետագայում արտատպվել է այլ թերթերում²⁹: Այս հարցազրույցին, ինչպես նաև Գորրինիի հայանպաստ գործունեությանը կանդրադառնանք հաջորդ գլխում:

Իտալական մամուլն ուներ հակազերմանական դիրքորոշում, քանի որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Իտալիան Անտանտի կազմում էր, մինչդեռ Գերմանիան՝ Կենտրոնական ուժերի, որին միացավ նաև Օսմանյան կայսրությունը: Ուստի գործ ունենալով թշնամի պետության հետ, իտալական մամուլը պետք է ըստ արժանվույն ներկայացներ իրավիճակի ծանրությունը:

²⁸ Տե՛ս հավելված 2:

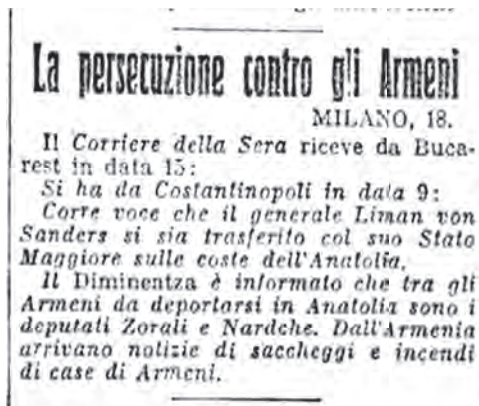
²⁹ Այս հոդվածն արտատպվել է նաև Տորինոյի «Արմենիա» ամսօրյայի 1915 թվականի հոկտեմբերի 15-ի անդրամիկ համարում:

Մայիսի 19-ին *L'Idée Nationale* թերթը հրատարակում է հետևյալ հոդվածը.

Լուրեր են պրոպոլում, որ գորավար Լիման Ֆոն Սանդերսը³⁰ իր գլխավոր գորախմբի հետ տեղափոխվել է Անատոլիայի ափեր: [...] Հայաստանից լուրեր են հասնում, որ թալանում ու հրկիզում են հայերի տները³¹:

Եղան նաև այլ հրապարակումներ, որոնք անդրադառնում էին հայերի դեմ գերմանացիների իրականացրած գործողություններին:

Հուլիսի 26-ին *Il Resto del Carlino* թերթում հրապարակվում է մի ծանուցում թուրքերի և գերմանացիների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ.

«Հայերի դեմ
հալածանքները»,
L'Idée Nationale,
19 մայիսի, 1915, էջ 5

³⁰ Գերմանացի գորավար Լիման Ֆոն Սանդերսը 1914 թվականից օսմանյան գործերի հրամանատարն էր, շարունակելով գերմանական մախորդ խորհրդականների՝ Մուրկեի, Ֆոն դեր Հուցի գործը: Էնվերը, կրած առաջին պարտություններից հետո, ստիպված եղավ նրան զիջելու ռազմական գործողությունների ողջ ղեկավարությունը: Պատերազմի ավարտին, 1919 թվականին Սանդերսին ձերբակալեցին Մալթայում ոճրագործություններ իրականացնելու համար, սակայն վեց ամիս անց ազատ արձակեցին (Aliprandi, 2009: 56, f. 36):

³¹ “Le persecuzioni contro gli Armeni”, *L'Idée Nationale*, 19 maggio, 1915, p. 5.

«Տանհին»-ի հողվածը թուրք-գերմանական հարաբերություններին վերաբերյալ

Յյուրիիս, 26 երեկո, - «Տանհին»-ը հրապարակում է «Գերմանիա և Թուրքիա» վերնագրով մի հողված՝ թուրք-գերմանական հարաբերությունների մասին: Սկզբում,- ըստ «Տանհին»-ի,- երկրթուրքերը չէին վստահում գերմանական քաղաքականությանը, սակայն հերոս համոզվեցին դրա արդյունավետության մեջ: Այժմ,- եզրակացնում է թուրքական լրագիրը,- հարակ է, որ պատերազմից հերոս Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև եղած տնտեսական և ֆինանսական կապերը մի նոր բացառիկ զարգացում կունենան, իսկ քաղաքական հարաբերությունները կդառնան ավելի մերթիմ ու խորը:

Նեապոլում հրատարակվող *Il Mattino* թերթը տպագրեց «Թե ինչպես են բացատրում հայերի նոր կոտորածները թուրք-գերմանացիները» հողվածը, իսկ հուլիսի 27-ի *L' Idea Nazionale* թերթն իր հինգերորդ էջի «Մեր տեղեկությունները և վերջին հեռագրերը» բաժնում տպագրեց՝ «Հայերի բնաջնջումը թուրք-գերմանացիների կողմից» վերնագրով հետևյալ հողվածը.

Փարիզ, 26 [հուլիսի]

Կահիրեից սրացված մի հեռագիր նոր լույս է սփռում թուրքերի կողմից իրականացվող հայկական կոտորածների վերաբերյալ: Քանի որ Ձեյթունի բնակչությունն ապստամբել էր, թուրքերը նրանց դեմ երկու զորագունդ ուղարկեցին, որոնք սակայն ջախջախվեցին:

Հալեպում Գերմանիայի հյուպարոսը Ձեմալ փաշայի մի լեյտենանտի հերոս դիմեցին Կիլիկիայի կաթողիկեներին և հայ բողոքականների հովվին, խնդրելով նրանց միջամտությունը և խոստանալով, որ կիմայեն բոլորի կյանքը,

երի Չեթունը հանձնվի: Եվ Չեթունը հանձնվեց: Սակայն, հազիվ քաղաք մտնած՝ թուրքերը սկսեցին կոտորածները և քաղաքը հրի ու սրի մատնվեց: Հերոս Չեթունը ստիպված եղավ րեղի տալու:

Չենքը չեռքին, վերջին պաշտպանվողները պատրաստվեցին գլուղերում, մինչդեռ բնակչության մնացած մասը, րդամարդիկ և կանայք արտրվեցին: [...] Հարյուրավոր բանրարկյալների ուղեկցել են Հալեպ և ենթարկել հարգաքննության, որն իրականացրել է մի գերմանացի: Մրանցից երեսունին արդեն կախել են հանրային հրապարակում³²:

<p>lla Siria, ora anche ia per imdomanda-trovavano rovententi</p> <p>ne di Mernte al co. isciar par-</p> <p>ette quin-g'italiani è delle au-</p> <p>continua noi atti di e l'episo-el dispac-va che le late, con-nti in Si-osegionio edeschi e maica.</p> <p>altri ve-umizioni, l'Romano, i navi de-so Medi-anno già enere, so-oste della mini e il</p> <p>lmente ci siti della ziongono iente eu-mento il.</p>	<h2 style="text-align: center;">Sterminio di armeni da parte dei turco-tedeschi</h2> <p style="text-align: center;">PARIGI, 26.</p> <p>En telegramma dal Cairo porta nuova luce sull'opera di sterminio degli Armeni da parte dei Turchi.</p> <p>A Zeitun, essendosi ribellata la popolazione i Turchi fecero marciare contro di essa due reggimenti che rimasero annientati.</p> <p>Il console tedesco di Aleppo e un Ingegnere di Gemal pascia, si rivolsero ai cattolici della Cilicia ed al pastore degli Armeni protestanti per domandare il loro intervento, promettendo di rispettare la vita di tutti gli Armeni se Zeitun avesse capitolato.</p> <p>E Zeitun capitolò. Ma appena entrati in città, i Turchi cominciarono i massacri e la città venne messa a fuoco e sanpue. L'erotica Zeitun dovette soccombere.</p> <p>Calle armi alla mano gli ultimi difensori ripararono nelle campagne, mentre il resto della popolazione, uomini e donne, veniva deportato a Sultanie, in provincia di Angora, che sorge su di un terreno paludoso circondante la città.</p> <p>Un migliaio di mohadlirs venuti da Ainab, hanno preso possesso della città stabilendosi sulle sue rovine. Un centinaio di prigionieri sono stati condotti ad Aleppo e sottoposti ad un interrogatorio compiuto da un tedesco. Trenta di essi sono stati già impiccati nella pubblica piazza.</p> <h2 style="text-align: center;">La Turchia</h2>	<p>biame nemic ti, Ne riuscì te del fiume</p> <p>Sull' mico i diversi</p> <p>Tra Migat-starsi siva n notte e truppe lo Troa</p> <p>Sul i nezzur villogg zanzani tallos de' Be</p> <p>hann</p> <p>Si ha ciale d</p> <p>Front von lle guardie semina la Isic Demboi Suoalci state, i fronte.</p> <p>A me avdlein 18520, n mto, a 620000.</p>
---	--	---

«Հայերի բնաջնջումը թուրք-գերմանացիների կողմից», *L'Idée Nationale*, հուլիսի 27, 1915, էջ 5

³² “Sterminio di armeni da parte dei turco-tedeschi”, *L'Idée Nationale*, 27 luglio, 1915, p. 5.

I MASSACRI TURCO-TEDESCHI

eroismo di cinquemila armeni

PORTO SAUERE

La resistenza armena

Mediante l'astuzia il distretto di Adana è stato evacuato senza colpo ferire. Ma nel distretto di Van i volontari armeni sono all'avanguardia dell'esercito russo e sono comparsi davanti a Bitlis. A Zeitun da quattro mesi mille valorosi giovani armeni tengono fortemente le montagne e sostengono una lotta micidiale coi turchi numerosissimi, rinnovando le gesta dei padri che venti anni fa tennero in cinquemila la montagna contro tre corpi d'armata.

Per vendetta, così funzionano, la città di Zeitun è stata evacuata, a cinquanta famiglie per volta, senza che alla maggior parte dei fortissimi abitanti, consigliati dal vescovo, il quale era a sua volta sedotto dalle fallaci promesse dei tedeschi, venisse in animo di ribellarsi.

Infine, dovunque può, divampa la rivolta. E se il popolo armeno fosse stato meno povero di armi, se il timore di non poter resistere, senza aiuto, fino alla fine della guerra non si fosse imposto con la sua evidenza, tutti gli armeni da Mersina ad Alashgerd, dal Mediterraneo al lago di Van, sarebbero sorti in armi a difendere le balze e i valichi delle proprie montagne.

Verso una nuova patria

Ma noi rivoluzionari speriamo ancora nella riscossa, e vi assicuro che ci batteremo fino all'ultimo. Io ad esempio posso garantirvi questo per quattromila volontari che sono pronti a partire per l'Armenia entro i trentun giorni, agli ordini di un capo che ora non si può nominare, per la riconquista della nostra terra. E questa non è la sola falanga pronta a sacrificarsi per la nostra causa, per la quale chiediamo la simpatia ed il soccorso dell'Umanità.

Il nostro programma politico? Non posso dirvelo. Solo sappiate che noi contiamo molto sull'appoggio della Quadruplice, del cui successo siamo sicuri. I territori abitati dagli armeni si estendono dalla Colchida al Caucaso. Colà, nelle terre cui ci legano tradizioni storiche e insiti costumi di vita, speriamo di ottenere coll'aiuto degli alleati il riconoscimento del nostro diritto di vivere come un uomo ha diritto di vivere sulla terra.

Aldo Cassuto.

«Թուրք-գերմանական կոտորածները. 5000 հայերի հերոսությունը. հայերի դիմադրությունը», Il Messaggero, 19 հոկտեմբերի, 1915

Հողվածագիրներն ընդգծում էին գերմանացիների մասնակցության դերը, նշելով, որ նրանք թուրքերի կողքին ցեղասպանության իրականացնողներն էին:

ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուն, իր հուշերում անդրադառնալով գերմանացիների հակահայկական գործողություններին, գրում է. «Կարծում եմ, հայկական հարցի մեջ չկա մի փուլ, որն առավել քննարկումների առիթ դարձած լինի, քան սա՝ գերմանացիները բաժին ունեի՞ն դրա մեջ: Կայգերը ի՞նչ աստիճանով էր պատասխանատու այս ազգի կոտորածի համար: Գերմանացիները խրախուսեցի՞ն. միայն ա՞չք փակեցին, թե՞ հալածանքներին ընդդիմացան»: Այս հարցադրումներից հետո Մորգենթաուն հաստատում է. «Գերմանիան, վերջին չորս տարիների ընթացքում պատասխանատու դարձավ պատմության շատ խիստ սև էջերի: Գերմանիան պատասխանատու է նաև հայկական էջի համար, որն անվիճելիորեն ամենից սև էջն է»³³:

Կիրակոսյանն անդրադառնալով Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում արևմտահայության խնդիրներին, մանրամասն քննարկում է գերմանացիների ունեցած դերը և մասնավորապես նշում. «Թուրքական բանակի գլխավոր շտաբի բոլոր ստրատեգիական և տակտիկական պլանները մշակվում և հաստատվում էին գերմանական զինվորների կողմից: Ինժեներական գործից ու ռազմական կրթությունից սկսած, վերջացրած բանակի մատակարարման ծառայությունները, բոլոր ելակետային պաշտոնները փաստորեն վարում էին գերմանական զինվորական մասնագետները: Բանակը զինվում էր գերմանական զենքով, ստանում գերմանական հանդերձանք. թուրք սպաները զինվորական ուսումնաստանում էին Գերմանիայում: Գերմանիան ձգտում էր Թուրքիային տիրել ամբողջապես, այն նվաճելով ներսից: Գերմանական մագնատ Կրուպպը կաշառում էր իթքիհադական կառավարության անդամներին, *Deutsche Bank*-ը թուրքական պառլամենտի անդամներին: Եթե անգլիական և ֆրանսիական գաղութային շրջանները

³³ Մորգենթաուն (1990: 304):

Թուրքիայում ուժեղ կապեր ունեին հայկական և հունական առևտրական, գործարար շրջանների հետ և այդ կապերը որոշակի չափով մասնավոր բնույթ ունեին, ապա գերմանական կապիտալը հենվում էր թուրքական կառավարության օժանդակության վրա:

[...] Գերմանիան ձգտում էր Թուրքիայի վրա լրիվ հսկողություն սահմանելով, այն վերածել մի տրամալինի Մերձավոր և Միջին արևելքում իր հեռու գնացող նվաճողական պլաններն իրագործելու, Պարսից ծոցում հաստատվելու, անգլիական դիրքերին հարվածելու, ցամաքային ճանապարհով դեպի Իրան և Հնդկաստան առաջանալու համար:

<p>Pl. ees ani age con stro del. sta ella tur.</p> <p>ulla arte n e nel una che pa uro bia, alla nel e ac tella va fa l'In dione e far sra cena scen men men e te scu ce, e sul mor a la alla onse fial:</p>	<p>Le facezie di Talaat bey</p> <p>ZURIGO, 21.</p> <p>Talaat bey, Ministro turco agli Interni, è stato intervistato dal corrispondente del Berliner Tageblatt che gli fece notare come le previsioni di qualche tempo fa sull'attacco dei Balcani si erano realizzate: i Balcani sono rimasti tranquilli.</p> <p>— E continueranno a rimanere tranquilli — affermò Talaat.</p> <p>— Se gli inglesi occuperanno Salonicco, che farà il Re di Grecia?</p> <p>— Gli inglesi non occuperanno Salonicco se lo facessero sarebbe solo per assicurare i Bulgari che restano neutrali.</p> <p>— A quale punto sono le trattative con la Bulgaria?</p> <p>— Con la Bulgaria ci siamo perfettamente d'intesa; per la Romania invece non so nulla.</p> <p>— Uno sbarco degli italiani a Gallipoli e a Smirne sarebbe pericoloso?</p> <p>— Affatto.</p> <p>— Sarebbero desiderate truppe tedesche in Egitto?</p> <p>— I tedeschi hanno lasciato in campo loro abbastanza da fare.</p> <p>— Si è contenti in Turchia del servizio della ferrovia di Bagdad costituita con capitali tedeschi?</p> <p>— Dove saranno noi senza di essa?</p> <p>— Non mancherà il carbone?</p> <p>— Carbone ne abbiamo abbastanza. I russi non possono, anche se tentano, impedire i nostri trasporti di carbone.</p> <p>— Perché i russi non attaccano il Bosforo? Rintuzzando essi a una offensiva in Oriente avrebbero forse le truppe per un attacco contro il Bosforo.</p> <p>— E' possibile — ripose Talaat — ma da noi non si sbarca tanto facilmente, come del resto si è visto al Dardanelli.</p> <p>— Il Ministro, assicura, a domanda del giornalista, che dopo l'abolizione delle capitali la situazione finanziaria della Turchia è diventata migliore.</p> <p>— Le persecuzioni degli Armeni non potranno delle misure sull'ordinamento generale dell'impero?</p> <p>— In ciò certamente; ma non colidiamo le faccende coi turchi. Credete: era necessario agire come abbiamo agito. Noi avevamo in mano le forze delle manovre degli Armeni coi russi; noi non siamo eredi di un soltanto esercito.</p> <p>— Talaat a un' di conclusione disse:</p> <p>— Noi siamo tutti per la Germania e non soltanto il Governo ma tutto il popolo. Giornalmente milioni di individui pregano per voi!</p>	<p>Kalerh nikh, a zevlin. Nall dentol contin Pisco</p> <p>I I di opp</p> <p>Si l uffici Le i stoggi chie f della sercile da ch menti droni come di Me stence tuzia witz e</p> <p>Il tr:</p> <p>Lo i Mig lici p la cit tutti prica. te tra magg probe ieri a torni</p> <p>Le alla llino rosan preat corte Genes</p> <p>I g stra mans</p> <p>L'ci P</p>
--	---	---

L'Idea Nazionale, 24 օգոստոսի 1915,

էջ 5

[...] Կայգերական Գերմանիայի կառավարող շրջանների նախաձեռնությամբ ստեղծվել և պատերազմի նախօրյակին ակտիվ գործունեություն էր ծավալել թուրք-գերմանական կոմիտեն, որի գլուխ կարգվել էր Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին քաջածանոթ գեներալ Ֆոն դեր Հոլցը: [...] Տակավին 1914 թվականի փետրվարին, պատերազմը սկսվելուց դեռևս հինգ ամիս առաջ, այդ կոմիտեի անդրանիկ պաշտոնական նիստում [...] Հոլցն իր բացման խոսքում օսմանյան կառավարողներին խորհուրդ էր տալիս «Թուրքիան մի նոր աղետից փրկելու համար» ռուս թուրքական սահմանին կից Կարինի, Վանի, Բաղեշի շրջանների կես միլիոն հայ բնակչությանը տեղահանել, հեռացնել սահմանից և փոխադրել հարավ՝ Միջագետքի կողմերը, իսկ նրանց տեղում բնակեցնել արաբներին»³⁴:

Օգոստոսի 24-ին *L'Idée Nazionale* թերթը հրապարակում է Թալեաթի հարցազրույցը գերմանական *Berliner Tageblatt* թերթի թղթակցին.

«Թուրքական վայրագությունը հայերի դեմ՝ մի գերմանուհու նկարագրությամբ», *Il Messaggero*, 13 սեպտեմբերի, 1915

Ներքին գործոց նախարար Թալեաթ թեյը հարցազրույց է արել *Berliner Tageblatt* թերթի թղթակցին, որը նրա ուշադրությունը սևեռել էր այն փաստի վրա, որ մի որոշ ժամանակ

³⁴ Կիրակոսյան (1965: 126-129), Պալաբեան (1922: 32-33):

առաջ Բալկանների վերաբերյալ արած կանխարեւոյններն իրականացել էին. Բալկանները հանգիստ էին մնացել:

- Եվ կշարունակեն հանգիստ մնալ,- հաստատեց Թալեսթը:

- Եթե անգլիացիները գրավեն Սալոնիկը, ի՞նչ կանի Հունաստանի թագավորը:

- Անգլիացիները չեն գրավի Սալոնիկը, իսկ եթե գրավեն, միակ նպատակը կլինի ասպարակել Բալկանները, որ շարունակույն են չեզոք մնալ:

- Ի՞նչ փուլում են Բուլղարիայի հետ բանակցությունները:

- Բուլղարիայի հետ կարարյալ համաձայնության եկանք, մինչդեռ Ռումինիայի մասին ոչինչ չգիտեմ:

- Հնարավո՞ր է, որ վրանգավոր լինի իրաւացիների հասնելը Գալլիպոլի կամ Չմյունիայի ափերը:

- Տակավի՞ն:

- Գերմանական զորքերի կարիքը կլինի՞ Եգիպտոսում:

- Գերմանացիները հյուսիսում՝ իրենց տանը շար գործ ունեն անելու:

- Թուրքիայում գո՞հ եք գերմանական կապիտալով կառուցված Բաղդադի երկաթգծի ծառայությունից:

- Ո՞ւր պիտի լինեինք առանց դրա:

- Ածուխը կրավարարի՞:

- Բավականաչափ ածուխ ունենք: Ռուսները, թեև փորձում են, բայց չեն կարողանա խոչընդոտել ածուխի փոխադրումը: [...]

- Հայերի հալածանքները սրվել չե՞ն գցի Կայսրությանը ընդհանուր կարգուկանոնի վրա:

- Փոքր-ինչ, իհարկե. սակայն մենք բացը լրացնում ենք թուրքերով: Հավատարե՞ք, անհրաժեշտ էր գործել այնպես, ինչպես գործեցինք: Մենք մեր շեռքում ունեինք այն ասպացույցը, որ հայերը ռուսների հետ միասին գործողություններ

Էին նախաշեռնում: Մենք դաժան չենք, գորավոր ենք:

Որպես եզրափակում, Թալեաթն ասաց.

-Մենք բոլորս Գերմանիայի կողմից ենք, ոչ միայն մեր կառավարությունը, այլ ողջ ժողովուրդը: Օրական միլիոնավոր անհայրներ աղոթում են ձեզ համար:

Սեպտեմբերի 15-ին *L' Idea Nazionale* թերթը «Թուրքիայի իրական վիճակը» վերնագրով երկար հոդված է հրատարակում անդրադառնալով հայերի կոտորածներին և եզրափակում հետևյալ կերպ.

Ըստ սկանսարեսների, Թուրքիայում իրավիճակն իսկապես ծանր է, ժողովուրդը երկարված է դարավոր ներքին պայքարից, չի տեսնում վերջը և հանձնվում է, մինչդեռ գերմանացիներն ամենուր ամեն ինչի տիրակալն են: Սակայն, դեռ քիչ ժամանակով...

2

La vera situazione in Turchia

Comandano i Tedeschi - Lo sterminio degli Armeni è decretato -
Manca il carbone, diminuiscono le munizioni - Come si
fabbricano prigionieri.

(Servizio particolare dell' "Idea Nazionale".)

Spesse volte gli stessi prigionieri hanno fatto per diversi giorni la medesima processione volendo le autorità farne figurare un numero stragrande. Proprio come certi impresarii che quando sulla scena vogliono far apparire molte comparse le fanno ripassare più volte dietro il fondale...

Concludendo, secondo quanto ci hanno narrato testimoni oculari, la situazione in Turchia è veramente grave ed il popolo diviso, dalle secolari lotte intestine, non vede lo sfacelo e si rassegna, mentre i tedeschi sono padroni su tutto e dappertutto. Ma ancora per poco tempo, però...!

L. D.

«Թուրքիայի իրական վիճակը», L' Idea Nazionale, 15 սեպտեմբերի, 1915, էջ 2

Il Secolo թերթը 1915 թվականի հոկտեմբերի 1-ին տպագրեց «Գերմանացի հյուպատոսները դեկավարում են հայկական կոտորածները» հոդվածը, որը նույնությամբ զետեղվեց *La Stampa* թերթում: Մի քանի օր անց, միևնույն *La Stampa*-ն իր հոկտեմբերի 8-ի համարում զետեղեց «Գերմանացի ղեկավարը հավանություն է տալիս հայերի հալածանքներին» հոդվածը, որից հետո, չորս օր անց, *La Gazzetta del Popolo* թերթը հրատարակեց «Գերմանական մի օրաթերթ արդարացնում է թուրքերի իրականացրած հայկական կոտորածները» հոդվածը: *Corriere della Sera* թերթը ևս զետեղեց լուրը իր հոկտեմբերի 12-ի համարում գրելով.

Գերմանացիներն արդարացնում են հայկական կոտորածները

Ամստերդամ, 11 հոկտեմբերի

Les Hamburger Nachrichten թերթը գրում է, որ հայերի հանդեպ Թուրքիայի վերաբերմունքն արդարացված է, քանի որ նրանք ընթուրացել են Սուլթանի դեմ (Սյուեֆանի):

Աշնան սկզբին իտալական մամուլում հայերի վերաբերյալ արձանագրվում է ամենաբարձր հետաքրքրությունը: Գործիմի հարցազրույցից հետո պետական անձինք, գրական աշխարհի հեղինակավոր ներկայացուցիչներ հրապարակային ատենախոսություններով, հրատարակություններով ու հանգանակություններով հանդես են գալիս «Հայ թշուառ ազգին տառապանքները մեղմելու, հայութիւնը իսպառ ջնջուել է փրկելու»³⁵:

Սեպտեմբերի 5-ին *L'Idée Nazionale* թերթը հրապարակում է «Թուրքերի կողմից կոտորված հայերի թիվը հասնում է յոթ հարյուր հազարի» խոսուն վերնագրով մի համառոտ հաղորդագրություն, որի մեջ գերմանական հեղինակությունների կողքին մեղադրում է նաև ավստրիացիներին:

³⁵ Հ. Ն., «Հայ ազգին ներկայ մեծ բարերարները. Հայաստր իտալացի մը. Հրամանատար Ճիաքոնոյ Կորրինի», *Բազմալէս*, Զ-Է, 283, 1917:

Gli Armeni massacrati dai Turchi ascenderebbero a 700 mila!

NIZZA MARITTIMA, 4

li,
ti
n-
di
ia
ri-
o-
he

Il Rev. Black, pastore americano proveniente da Batum nell'Armenia, dichiara che i Turchi hanno massacrato più di 700 mila armeni. Egli prepara una memoria dettagliata all'effetto di stigmatizzare davanti al mondo civile quella strage fatta sotto gli occhi e gli auspicii delle autorità tedesche e austriache.

«Թուրքերի կողմից կոտորված
հայերի թիվը հասնում է յոթ
հարյուր հազարի»,

*L'Idea Nazionale, 5 սեպտեմբերի,
1915, էջ 1*

1915 թ. սեպտեմբերին Իտալիա են հասնում Մուսա լեռան դիմադրության լուրերը: Մի շարք կարևոր թերթեր, այդ թվում *Corriere della Sera, La Tribuna, Il Resto del Carlino, Il Mattino* հրապարակում են ֆրանսիական նավատորմի հայտարարությունը, որն էպիկական երանգով տեղեկացնում էր փախստականների ազատագրման մասին, ներկայացնելով հայ ապստամբներին որպես հուսահատ պայքարում քաջարի մարտնչողներ՝ պատրաստ պաշտպանելու իրենց կյանքը քանակով գերակշռող թշնամու դեմ:

Corriere della Sera-ն սեպտեմբերի 23-ի իր համարում գրում է.

Փարիզ, 22 սեպտեմբերի

Ռազմածովային նավատորմի նախարարությունը հայտարարում է հետևյալ հաղորդագրությունը. թուրքերի կողմից հեղափոխված գրեթե հինգ հազար հայեր, այդ թվում երեք հազար կին, մանուկ ու ծեր, հուլիսի վերջին պատրասարվել էին Անյոթքի ծովածոցից հյուսիս՝ Մուսա անառիկ լեռում, որտեղ մինչև սեպտեմբերի սկիզբը կարողացան առաջարար դիրք ունենալ հարձակվողների համեմատ: Սակայն սննդի պաշարներն ու ռազմամթերքը սկսեցին սակավանալ: Նրանք անխուսափելիորեն հանձնվելու եզրին էին, երբ կարողացան ֆրանսիական մի հածանավի տեղեկացնել այն ծանր իրավիճակի մասին, որում հայրնվել էին: Ֆրանսիա-

կան բանակի հաժանավերը, որ շրջափակել էին Սիրիայի ասիերը, անմիջապես օգնության հասան նրանց և կարողացան ապահովել հինգ հազար հայերի տեղափոխումը Պորթ Սահը, որտեղ սրացան լավագույն հյուրընկալություն և որտեղ ժամանակավոր բանակատեղի հաստատվեց:

Corriere della Sera թերթի նույն համարում զետեղված է մեկ այլ հոդված «Չարդեր» վերնագրով.

«Թուրքիան
նախապարտապարտ է ևս
100 000 հայերի
սպանությունը», *Il Messaggero*,
4 սեպտեմբերի, 1915

Լոնդոն 22 սեպտեմբերի

Morning Post-ին հաղորդում են Աթենքից, որ Հայաստանի ներքին շրջաններից եկող ճանապարհորդները պատմել են, որ տեսել են հայերի դիակներով լի խորխորատներ: Հավելում են, որ Սվասի, Էրզրումի և Տրապիզոնի վիլայեթում հայ ժողովրդի բնաջնջումը գրեթե ավարտված է:

Մուսա լեռան դեպքերին է անդրադառնում նաև *Il Giornale d'Italia* թերթը.

Հինգ հազար հայեր նավով հասել են Եգիպտոս
(մեր հայրուկ հենազիրը)
Կահիրե, 21 սեպտեմբերի, երկուշաբթի

Պորտ Սահի են հասել հինգ հազար հայեր, որոնց բերել են բուրբակաճ ասիերը շրջափակած ֆրանսիական ռազմական նավերը: Սարասփեյի թշվառության և հուսահատության մեջ գրկավոր այս դժբախտները, հիմնականում կանայք և երեխաներ, նավ են բարձրացել Կիլիկիայի, Անթալիայի, Ադանայի և Ադերսանդերտի-րայի ասիերից: Մ. Դ. Կ.

PORTO SAID, ottobre.
Cinque incrociatori francesi hanno portato qui alcuni giorni or sono oltre 5000 profughi armeni, uomini, donne, bambini, sfuggiti miracolosamente alle stragi turche e salvati dalle navi di guerra incrocianti sulle coste della Siria e della Siria settentrionale. Il proposito di cui sono stati protagonisti è di portare notizie che i loro capi recano sulle tragiche condizioni del popolo armeno, e di meritano di essere riferiti. Due mesi fa, un funzionario turco era nel quattro villaggi armeni del distretto di Suedia, ad ovest di Adana, l'ordine del governo centrale che tutti gli abitanti avessero a essere pronti ad abbandonare entro sette giorni le loro residenze ed a seguire l'ordine del governo. In altri termini l'espulsione in massa.

«Հինգ հազար հայերի
հերոսությունը», *Il Messaggero*,
19 հոկտեմբերի, 1915

Il Corriere delle Puglie թերթը, որը հետագայում կոչվեց *La Mezzogiorno*, անբացատրելիորեն քիչ է անդրադառնում հայերին, ամբողջ 1915 թվականի ընթացքում հրատարակելով ընդամենը երեք հոդված: Այդուհանդերձ լուսաբանում է Մուսա լեւան դեպքերը և տպագրական սխալ թույլ տալով գրում հիսուն հազար հայ՝ հինգ հազարի փոխարեն:

Il Messaggero թերթը ևս իր հոկտեմբերի 19-ի համարում անդրադառնում է Մուսա լեւան դեպքերին՝ «Հինգ հազար հայերի հերոս-

սությունը» հողվածով:

Հայկական դեպքերի առնչության ամենաշատ հողվածները հրապարակվում են հոկտեմբեր ամսին: *Corriere della sera* թերթն անդրադառնալով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների արձագանքին հոկտեմբերի 6-ի իր համարում գրում է.

L'epica insurrezione di cinquemila armeni

a MUSSA-DAGH

Il 22 sett. 1915 un comunicato ufficiale francese riferisce:

« Inseguiti dai turchi, circa cinquemila armeni tra cui quasi tremila donne, fanciulli e vecchi, si erano rifugiati verso la fine di luglio nel massiccio di Gabel Mussa, a nord della baia di Antiochia, dove riuscirono sino ai primi di settembre a tenere testa agli aggressori; ma da quel tempo gli approvvigionamenti e le munizioni cominciarono a difettare ed essi erano sul punto di soccombere inevitabilmente, quando riuscirono a segnalare ad un incrociatore francese la grave situazione in cui si trovavano. Gli incrociatori della squadra francese, che facevano il blocco delle coste della Siria, portarono subito soccorso ad essi e riuscirono ad assicurare lo sgombero dei cinquemila armeni, che furono trasportati a Porto Said, dove ricevettero la migliore accoglienza e furono installati in accampamento provvisorio. »

Dell'epopea di questi 5.000 eroi armeni scrisse in una corrispondenza dall'Egitto al « Secolo » Aldo Cassuto; corrispondenza che noi riproduciamo.

Oggi crediamo interessante pubblicare la relazione del pastore Dikran Andreassian, che fu dei 5.000.

Dal giorno in cui la Turchia entrò in guerra, una grande ansietà cominciò a regnare tra gli armeni di Zeitun, perchè i turchi avrebbero potuto sottoporre gli armeni di quelle regioni montagnose ad altre nuove forme di crudeltà o d'oppressione. Zeitun è — oppure era, come vedremo fra poco — una città di sei mila abitanti, tutti armeni, e circondata da molti villaggi cristiani, nel cuore stesso del Tauro.

Io da un anno avevo l'ufficio di pastore della chiesa protestante armena e il racconto che segue è di mia esperienza personale.

Cinquant'anni dei notabili di Zeitun erano intanto chiamati alla caserma « per una conferenza col comandante ». Essi furono immediatamente imprigionati e le loro famiglie espulse. Tutti attendevano con ansia il loro ritorno, ma più tardi si seppe che erano fatti partire per ignota destinazione. Dopo pochi giorni un altro gruppo di famiglie, più numeroso, era invitato a recarsi alla caserma, e subito sconosciuto vis con minacce e torture, per un esilio lontano.

Così da tre a quattro cento famiglie furono espulse dalle loro residenze, a piedi, senza provviste di viveri, per diverse vie, in mezzo alle montagne; alcune in direzione nord-ovest, verso Iconia, altre verso sud-est, alle pianure orride ed inospitali della Mesopotamia. Vedemmo così da un giorno all'altro i vari quartieri della città svuotarsi dei loro abitanti.

Oltre la carica di pastore avevo pure la direzione della Missione per gli orfani. L'ufficiale del comando venne da me una mattina e mi disse di prepararmi in fretta per partire. « Vostro figlio, come pure i bambini dell'orfanotrofo devono pure partire » disse egli. Fuemmo in fretta i nostri preparativi, perchè ci era autorizzato di portare solo poca roba con noi. Quando stavamo per lasciare la città, mi voltai a guardare, col cuore stretto, la nostra cara chiesa, vuota e sola. L'ultima compagnia della nostra settemila anime scendeva la vallata e andava verso l'esilio!

Abbiamo visto massacri, ma questo mai. Un massacro, infine terminato presto, ma questa angoscia prolungata dell'anima è insopportabile.

La marcia del primo giorno ci rese esausti tutti quanti.

Armenia, h. 3, 1916, էջ 6

Միացյալ Նահանգների քայլը հայկական կորոտածների առնչությամբ

Վաշինգտոն, 5 հոկտեմբերի

Կուսարանդնուպոլիսում Միացյալ Նահանգների դեսպանը հրահանգ է սրացել րեդեկացնելու Թուրքիայի արտաքին

գործոց նախարարությանն առ այն, որ եթե հայերի կոյր-
րածները շարունակվեն, ԱՄՆ-ի Թուրքիայի հետ ունեցած
բարեկամական հարաբերությունները սպառնալիքի տակ
կլինեն:

Հոկտեմբեր ամսին Պապը նամակ է հղում Սուլթանին³⁶ և այս
ամսին է, որ Տորինոյում սկսվում է հրատարակվել «Արմենիա» ամ-
սագիրը, որին անդրադարձել ենք սույն գրքի երրորդ գլխում:

Il Papa e gli armeni

La *Correspondenza* pubblica:

Qualche giornale ha pubblicato dell'interes-
samento del Santo Padre a favore degli armeni,
altri giornali hanno annunziato l'arrivo a Roma
di una commissione di armeni latrice di una
petizione al Pontefice. Sappiamo che nell'u-
dienza concessa ieri dal Papa a Mgr. Pietro
Kojunian, arcivescovo titolare di Calcedonia,
vescovo ordinante in Roma, S. S. Benedetto XV
ha voluto essere minutamente informato degli
ultimi avvenimenti, esprimendo tutta la sua
paterna sollecitudine per gli armeni, dei quali
ha accolto con speciale benevolenza l'espres-
sione omigliategli dallo stesso Mgr. Kojunian.

La *Correspondenza* ha da Le Havre:

Il *XX Siècle* dice che la Santa Sede è inter-
venuta presso il Governo ottomano a favore
degli armeni per un trattamento più umano.
Secondo il giornale belga la Santa Sede non
avrebbe ancora notizie sull'esito del suo passo.

«Պապը և հայերը»,
Armenia, հ. 1, 15
հոկտեմբերի, 1915, էջ 12

Նոյեմբերի 21-ին *L'Idée Nazionale* քերթը հրապարակում է
«Հայ ժողովրդի բնազնջումը» երկար հոդվածը, որում հոդվածա-
գիր Պիո Մարին գրում է.

³⁶ Martelli (2015: 229-231); Viganò, Karakhanian (2016).

Գիրակցելու համար հայերի ողբերգության անսահմանությունը հարկավոր է գիրենալ այն, ինչ տեղի է ունեցել երկու առանձին թարերարքներում:

Այն, ինչ թուրքական կառավարությունն արեց հայ ժողովրդի դեմ Փոքր Ասիայի գրեթե ողջ տարածքում, Սև ծովից մինչև Միջերկրական, հայտնի է հանրությանը՝ չնայած ժխտումներին: Թե՛ ամենից աղքատ քաղաքներում, թե՛ ամենից բարեկեցիկ վայրերում, մտավորականները, վաճառականները և գյուղացիները ոչնչացվել են: [...]

Հայերի տները, պահեստները և արտերը որպես նվեր փրվել են տեղի թուրքերին կամ Բալկաններից տեղափոխվածներին:

Կանայք, ծերեր ու երեխաներ մեռնում են դժվարություններից կամ սպանվում են Միջագետքի ճանապարհին: [...] Հուլիսի 2-ին ռուսները վախենալով, որ թուրքերը հյուսիսից կառաջանային, որոշեցին էվակուացնել Վանը և հրահանգեցին քաղաքի և գյուղերի ողջ բնակչությանը թուրքերից առաջ ընկնել ու հասնել Կովկասի սահմանը: Տեղահանությունը սարսափելի էր: Երկու հարյուր հիսուն հազար տղամարդ, կին ու երեխա լքեցին իրենց տները և ճամփա ընկան, մեծամասնությունը՝ ուրքով: Ծարերը մեռան ճանապարհին, նրանց դիակները լցրեցին խորխորատները, խոչընդորեցին ճանապարհները, երեխաները բաժանվում էին իրենց ծնողներից և այլևս իրար չէին գտնում: Նրանցից շարերը հոգնած ու քաղցած ուժասպառ ընկում էին ճանապարհին ու մեռնում: [...] Քսան հազար մարդ առանձնացվեց խմբից և այլևս նրանցից ոչ մի լուր չեղավ:

Չնայած Կովկասի հայ բնակչության բարի կամքին և Թիֆլիսի հայկական կոմիտեներին, հնարավոր չեղավ զանգվածային օգնության հասնել: Մարդիկ օրական կոտորվում էին տիֆից, դիզենտերիայից, ուժասպառությունից: Ո՛չ հաց կար, ո՛չ տաք կերակուր:

Հիվանդանոցները լեփլեցուն էին, պատրիարքարանի բակը, այգիներն ու փողոցները լի էին հիվանդներով ու մահաներչներով: [...] Մի քանի շաբաթ անց ռուսները Կովկասից ետ կանչեցին փախարականների մի մասին: Բազուկ էր հարկավոր հունչքի համար, եթե չէին ուզում սովից մեռնել: Կամաց-կամաց կանայք ու երիտասարդները վերադարձան հասարակելու իրենց գյուղերի ավերակներում:

Սակայն, կրկին, մի քանի շաբաթ անց, ռուսական բանակը մի նոր էվակուացիայի որոշում կայացրեց, և երեք հարյուր հազար հայեր, որ վերադարձել էին, սրիպված եղան կրկին բռնել գաղթի ճամփան՝ նորանոր, սարսափելի տանջանքների գնով:

Սա հայ ժողովրդի բնաջնջման մի դրվագ է, որի ցնցիչ ծանրությունից կարելի է ըմբռնել հայ ժողովրդի կոտորածների սարսափելի չափերը, իրականացված գերմանական «Kultur»-ի և (Ավարբիայի) միանգամայն կաթոլիկ³⁷ կայսր Ֆրանց Յոզեֆի հովանու ներքո:

1915 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին համեմատաբար նվազում է հետաքրքրությունը հայկական հարցերի առնչությամբ և սեպտեմբեր-հոկտեմբերի քառասունից ավելի հոդվածների փոխարեն երկու ամսվա ընթացքում հրապարակվում են ընդամենը ութական հոդված:

Որոշակի ակտիվություն է նկատվում 1916 թվականի փետրվարից ապրիլ ընկած ժամանակահատվածում, երբ ռուսները որոշակի ռազմական հաջողություն են գրանցում Կովկասյան ճակատում: Հատկապես հատկանշական է *L'Idea Nazionale* թերթում 1916 թվականի ապրիլի 25-ին Ռոստոյի հրապարակած «Հայաստան. մոռացված խնդիր» հետևյալ հոդվածը.

³⁷ Իտալիայում հաճախ «կաթոլիկ» բառը գործածում են «քրիստոնյա» բառի փոխարեն:

Lo sterminio del popolo armeno

(Servizio particolare dell'«Idea Nazionale».)

BERNA, 19.

Per rendersi conto della immensità del disastro armeno bisogna sapere ciò che si è svolto su due distanti teatri.

Cio che il Governo turco ha fatto della popolazione armena su quasi tutto il territorio dell'Asia Minore dal Mar Nero al Mediterraneo, «inagradito tutte le smolite, di pubblica ragione».

Nelle città più povere, nelle località più floride, intellettuali, commercianti e tutta la popolazione civile, sono stati annientati da una pseudo-iscrizione militare che finiva sistematicamente con esecuzioni collettive, con arresti in massa, con saccheggi accompagnati da massacri, con razzie crudeli sfogate sulle colonie dei deportati.

Le case, i magazzini e i campi degli armeni sono stati dati in mano a turchi delle località o immigrati dalle regioni balcaniche.

Bonne, vecchi e fanciulli muiono di stenti o vengono assassinati nel loro tragitto verso la Mesopotamia dove le colonne arrivano spaventosamente assottigliate.

Durante l'inverno 1914-15 circa 150.000 armeni della regione situata ad est di Erzeroum avevano dovuto fuggire nel Caucaso, nel cuore dell'Inverno, fra un orrore di terribili sofferenze.

I soldati armeni russi furono materialmente incapaci di provvedere alla schiacciante opera di soccorso.

Uno stesso disastro fu colpito la provincia di Van, uno delle più belle provincie nel cuore dell'Armenia.

La popolazione di questa provincia è turca, nera, resistente ed intraprendente.

In tutte le vallate, nelle falde del bel lago sorgono monasteri ottonici per la loro architettura, restimi di un passato di vita nazionale e di antiche tradizioni.

Malgrado i massacri del 1909, malgrado le apoplezioni che, colla complicità delle autorità, facevano passare case, campi armeni nelle mani dei grandi bey e turchi e curdi, la popolazione armena era in numero quasi uguale a quella musulmana, anzi nella città di Van superiore. All'ovest del lago si trova la fertile valle di Mouch marginata a sud dalle montagne del Sassoun i cui selvaggi montanari opposero nel 1904 una lunga resistenza ai primi massacri di Abdul Hamid.

Dal dicembre 1914 in avanti i turchi esecrirono sanguinose esecuzioni a Haskoia, a Abaghia e più terribi ai nord del lago di Van.

Quando vollero attaccarsi alla popolazione della città di Van, quando, secondo il loro metodo perfezionato, procedettero al sequestro delle armi accompagnato da brutali perquisizioni a domicilio e da arresti a cascata, gli Armeni decisero di non lasciarsi annientare senza aver almeno tentato di resistere.

Si fortificarono nei loro due quartieri, separati l'uno dall'altro dal quartiere turco. Nominarono un governatore e improvvisarono la fabbricazione di munizioni e anche di morti primitivi.

L'assedio da parte dei turchi comandati da Javid bey, cognato di Enver pascia, era incominciato il 30 aprile.

I turchi bombardarono il quartiere armeno e innaffiarono abbondantemente di

proiettili gli edifici della Misakine armena in quale, pur mantenendosi la sua quietudine, aveva scritto di rifugio a una folla di donne e di bambini.

Il 5 maggio gli associati videò del no-va presidente di liberazione.

I turchi parevano abbandonare la città. Il 15 l'assolubilmente dei volontari armeni, reduci fra gli armeni soggetti ai russi, giungeva in città accolta da una popolazione di giubilo, e seguita dall'esercito russo.

Ci fu un periodo di riorganizzamento e di fiducia, incominciato anzi a funzionare regolarmente un governo armeno. Ma giorni tragici attendevano l'infelice popolo.

Il 2 luglio i russi tenendo un'armata dei turchi dal nord decisero di evacuare Van e ordinare a tutta la popolazione della città e dei villaggi di precederli e di raggiungere la frontiera del Caucaso.

Questo esodo fu spaventevole.

Più di 250.000 uomini, donne e fanciulli si abbandonarono le loro case e si misero in cammino, la maggior parte a piedi. Molti morirono per stizza, i loro cadaveri riempiono i fossati, bloccarono le strade, i fanciulli si trovavano separati dai loro genitori e non si ritrovavano più, molti di essi, stanchi ed affamati, si accuciarono nella strada e morirono.

A Bergi Rala questo innumero e spaventoso esodo venne affiancato dal corteo di intere della colonna, comandata da 30.000 persone, fu separato dal resto e non si seppe più che sia stato di esso.

La maggior parte di questi fuggiaschi passarono la frontiera a Igdir. Molti si fermarono esausti, altri continuarono fino a Echmiadzin, sede del grande primato armeno.

Malgrado la buona volontà della popolazione armena del Caucaso e dei com-
tati armeni di Tiflis non si poté venire in aiuto di massa così enormi di gente.

Tifo, dissenteria, esaurimento facevano ogni giorno strazi terribili.

Mancavano il pane e gli alimenti caldi, gli ospedali erano zeppi, le corti del partitacato, i giardini e le strade ingombri di armati e di moribondi.

Il 9 luglio i russi ricopparono la città di Van, non avendolo lasciata che per sette giorni, la trovarono in gran parte in-
condita, i canali erano colmi di cadaveri di armeni.

Durante alcune settimane 5 russi richiamarono dal Caucaso e parte dei profughi occorrevano braccia per la mis-
ditra se non si voleva morire di fame. Poca a poco, donne e fanciulli tornarono ad installarsi nelle rovine del loro vil-
laggi.

Ma di nuovo, alcune settimane dopo, l'esercito russo decideva una nuova eva-
cuazione e i 30.000 armeni che erano ri-
tornati furono costretti ad un nuovo esodo a prezzo di nuove e spaventose sofferenze.

Questo non è che un episodio dello ster-
minio del popolo armeno. Dalla gravità
sensazionale di questo episodio è facile
intuire le proporzioni spaventose del mas-
sacro del popolo armeno compiuto sul
regia della cultura tedesca e del catto-
lico imperatore Francesco Giuseppe.

Pio Mari.

11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

Էրզրումից հեյրո Տրապիզոնի անկումը հիշեցրեց իրա-
 լացիներին, որ Հայաստանը գոյություն ունի: Հայաստան
 ասելով ի նկարի ունենք ոչ միայն այն փարածքը, [...] որը
 ռազմավարական պարզունակությամբ բնորոշվում է որպես
 «կովկասյան հայրված», այլ հայ ժողովուրդը, որին պաշտո-
 նապես մոռացել ենք և որն առնչվում է դարավոր մի խնդրի
 հեյր, որին Բրախան չի կարող օտար մնալ: [...] Չի կարող,
 քանի որ հայկական հարցը նաև Միջերկրականի խնդիրն է
 և հեյրաբար՝ նաև Բրախայի: [...] Չկա մեկ այլ եվրոպա-
 կան տերություն, որ Բրախայից ավելի լայն կամ կարևոր
 առնչություններ ունենա այդ ափերի և այդ ժողովուրդնե-
 րի հեյր, որոնք սիրում են իրենց կոչել Արևելքի հռոմեացի-
 ներ: Ոչ միայն այն պարճառով, որ առաջին հազարամյակի
 առաջին երեք դարերում գոյություն ուներ Կիլիկիայի հայոց
 ծաղկուն քազավորություն, վենետրիկցիների, ջենովացիներ
 ի ու հայերի միջև գոյություն ունեին սերտ առևտրական
 հարաբերություններ, փոխադարձ առանձնաշնորհներ, հա-
 րաբերությունների անփոփոխ ջերմություն. ոչ միայն այն
 պարճառով, որ Կարերինա Կորնարոն Վենետրիկի Հանրա-
 պետություն էր բերում այդ Թազավորության ժառանգությու-
 նը և որ Սալոյա ընդհանրի իշխաններն առ այսօր կրում են
 «Հայաստանի քազավոր» տիրոջուր. ոչ միայն որովհեյրև
 հայերն իրալական քսանիրն քաղաքներում ունեն հիշա-
 տականեր, հասարություններ, գաղութներ, որոնք լավա-
 գույնս փաստում են ընդհանուր շահերի կարևորությունն ու
 ամրությունը. այլ նաև, և հարկապես, այն պարճառով, որ
 անհրաժեշտ է, որ ընդարձակվենք Միջերկրականի ափե-
 րին, բեղուն կապեր վերահասարտենք այդ հողերի և ժողո-
 վուրդների հեյր³⁸:

[...] Եթե, մինչ այդ Հայաստանը՝ նախօրեին հավերճ
 արնահոսող հոգեվարքի մեջ գրնվող ազատություն է ցան-

³⁸ «Հայաստան. մոռացված խնդիր», L' Idea Nazionale, 25 ապրիլի, 1916, էջ 3

կանոն, այսօր դա նրան չի սպասվում, որպես մարտիրոսության մրցանակ, այլ նաև որպես իրավունք այն ծառայությունների դիմաց, որ մատուցել է Եվրոպային, որը երկու անգամ՝ Սուրբ Սրբեփանոսի դաշնագրում և Բեռլինի Կոնգրեսում զոհարելել է իր ինքնավարությունը որպես ընծա փարբեր պետությունների քաղաքական մրցակցության:

Չենք կարծում, որ որևէ մեկը պետք է պայմաններ հաստատի կամ միջոցներ կանխատեսի եվրոպական պարերազմից հետո հայկական հարցի կարգավորման համար: Պարզապես ցանկանում ենք, որ Բուլախան չմոռանա, թե Միջերկրականում իր հզորության ո՞ր շահերն են կապված այդ կարգավորման հետ, հարկապես, որ վերջին փարիներին իր ամենատղիղ ազդեցությունն էր հաստատել Անթալիայի շրջանում, որը միջնադարյան Հայաստանի ամենածաղկուն նավահանգիստն էր:

Եվ հարկապես, ցանկանում ենք, որ Բուլախան չմոռանա Հայաստանը այն պահին, երբ, ինչպես նշեցինք, մեր ամեն մի դաշնակից ճիգ է գործադրում առավելագույն ջերմություն և առավելագույն հետաքրքրվածություն ցույց տալու նրանց նկատմամբ, սրանալով երախտագիտություն, որ սպազանում շոշափելի չե կտրանա: Բուլախան չի կարող և չպետք է իներտ մնա: Թե ինչ չևույլ է հարկավոր գործել, կորոշի Կառավարությունը, որն, իհարկե, մեր երկրում գոյություն ունեցող հայկական հաստատությունների շնորհիվ լավագույն միջոցն ունի առավել հարմար ուղին գրվելու համար [...]»³⁹:

³⁹ Թեև այս հոդվածը ուսումնասիրության համար նախատեսված ժամանակային սահմանից դուրս է, այրուհանդերձ, կարևոր համարեցինք հայ ընթերցողին ներկայացնել իտալական մամուլի տեսակետը ջարդերից ուղիղ մեկ տարի անց, 1916 թվականի ապրիլի 25-ին:

L'Armenia

La caduta di Trebisonda, dopo quella di Erzerum, ha ricordato agli Italiani che esiste l'Armenia. L'Armenia, intendiamo: non solo il territorio dove avanzano vittoriose le truppe del Granduca Nicola o che si chiama col semplicismo della strategia «il settore del Caucaso», ma la nazione armena, che abbiamo ufficialmente dimenticato e che si consette ad una questione secolare a cui l'Italia non può essere estranea.

Non potrebbe esserlo, per una ragione generale di umanità e di giustizia perché le immani stragi d'Armenia, rinnovate con più cruda ferocia nella guerra presente, costituiscono il martirio di un popolo uguale al martirio del Belgio e peggiore in quanto più esecro, per una ragione di immediato interesse nazionale, perché la questione armena è anche questione mediterranea e quindi italiana.

Sappiamo tutti che, se esistono province armenie nei territori russo e persiano e se consideriamo Armenia propriamente detta l'*vilayeta* fra il Taurus e il Mai Nero dove ogni avanzata l'esercito moscovita, lungo le coste mediterranee dell'Asia, e specialmente quelle della Cilicia, v'hanno popolazioni, tradizioni, interessi armeni che legano la loro sorte alla soluzione del maggior problema del prossimo Oriente.

Ora non v'ha Potenza europea che abbia maggiori e migliori vincoli dell'Italia con quelle rive e con quelle popolazioni, le quali amano darsi al Regno d'Oriente. Non solo perché nei tre secoli dopo il mille, in cui ebbe vita ferente un regno armeno di Cilicia, tra veneti, genovesi ed armeni furono commerci intensi, privilegi reciproci, cordialità inalterata di rapporti: non solo perché Caterina Cornaro portava alla Serenissima l'eredità di quel Regno e perché i principi di Casa Savoia s'installano ancora oggi in Re d'Armenia: non solo perché gli Armeni hanno memorie, istituzioni, colonie in ven-

nali: i regolari armeni dell'esercito turco hanno imposto, a rischio della vita, di essere disarmati per non combattere nelle file dell'oppressore. Che più da un popolo il quale forse non conta oltre i quattro milioni di abitanti?

Se pertanto l'Armenia chiede la libertà, sognata in eterna sanguinosa vigilia, essa non le spetta oggi come un premio del martirio, ma pure come un diritto per i servizi resi a quell'Europa, la quale ne aveva due volte sacrificato — nel trattato di Santo Stefano e nel Congresso di Berlino — la autonomia, in omaggio alle rivalità politiche dei vari Stati.

Noi non pensiamo che alcuno debba oggi stabilire condizioni o prevedere modalità per la sistemazione della questione armena dopo la guerra europea. Vogliamo semplicemente che l'Italia non dimentichi quali suoi interessi di Potenza mediterranea sieno legati a quella sistemazione, in specie dopo che una sua più diretta influenza si era negli ultimi anni affermata nella zona di Adalia, che fu appunto il porto più fiorente del regno medievale d'Armenia.

E in particolare vogliamo che l'Italia non trascuri gli Armeni. Nell'ora in cui, come abbiamo detto, ogni nostro Alleato si sforza di mostrar loro la migliore cordialità ed il migliore interessamento, ottenendone riconoscenza che domani domani forme concrete. L'Italia non può e non deve restarsene inerte. In qual modo operare spetta al Governo decidere; certo esso ha, per le istituzioni armenie esistenti nel nostro paese, un mezzo utilissimo per conoscere la via più idonea.

La caduta di Trebisonda, dopo quella di Erzerum, preludio a più vasti avvenimenti nell'Oriente mediterraneo, ci giunge come un monito e come un incitamento.

G. A. Rosso.

«Հայաստան.
մոռացված խնդիր»,
L' Idea Nazionale,
25 ապրիլի, 1916, էջ 3

Հետագայում, Իտալիան ոչ միայն անտարբեր չգտնվեց հայերի հանդեպ, այլ սատարեց և իր երկրում հյուրընկալեց բազմաթիվ վերապրյալների, որոնք մինչև իրենց կյանքի վերջը սպրեցին և արարեցին երկրում, և ողբերգական իրադարձությունների հետ ժամանակային հեռավորություն հաստատելուց հետո՝ կարողացան թղթին հանձնել իրենց հուշերը⁴⁰:

⁴⁰ Տե՛ս Հարությունյան (2015):

«Հայերի դեմ մահմեդական վայրագության սահմոնկեցուցիչ դրվագներ»,
 Il Messaggero, 25 օգոստոսի, 1915, էջ 1

Գլուխ Բ Ջակոնո Գորրինի

Տրապիզոն, Կարին, Վան, Բաղեշ և Սեբաստիա. ահա այն հինգ հայկական նահանգները, որոնց վրա տարածվում էր հայ ազգի մեծ բարերար, Տրապիզոնում Իտալիայի ընդհանուր հյուպատոս Ջակոնո Գորրինիի իրավասության շրջանը:

Գորրինիի [Կորրինիի] ընթռնող միտքը՝ Արեւելքի ժողովրդոց մէջ Հայերը միայն ամենէն անելի յարմար փարբը նկատելով՝ յառաջադիմութեան եւ զարգացման տեսակէտով, մէծապէս համակրած էր անոնց,- գրում է Մխիթարյան միաբանության «Բազմավէպ» հանդեսն՝ անդրադառնալով Գորրինիի հայանպաստ գործունեությանը⁴¹:

Ջակոնո Գորրինին ծնվել է Իտալիայի Պիեմոնտե մարզի Ալեսանդրիա գավառի Մոլինո դեի Տորտի փոքրիկ քաղաքում, բարեկեցիկ ընտանիքում: Քսաներեք տարեկանում Միլանում ավարտում է համալսարանը, ստանալով գրականագետ-փիլիսոփայի մասնագիտացում: Երեք տարի դասավանդումից հետո հաղթելով Կրթության նախարարության հայտարարած մրցույթը, մեկնում է Բեռլին ուսումը կատարելագործելու: Այս ավարտում է Նեապոլի համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետը և նույն տարում, 1892 թվականին ամուսնանում է փաստաբան, Կանելլիի քաղա-

⁴¹ Հ. Ն., «Հայ ազգին ներկայ մեծ բարերարները. Հայասեր իտալացի մը. Հրամանատար Ճիաքոնոյ Կորրինի», *Բազմավէպ*, Զ-Է, 281-283, 1917:

քապետ, Կանելիի բանկի փոխնախագահ Ջովաննի Կացցոլայի դստեր՝ Մարիայի հետ:

Նախքան Տրապիզոն նշանակվելը Գորրինին ձեռնամուխ է եղել իտալացի դիվանագետների գործունեությունն ամփոփող կենտրոնացված անկախ դիվանի ստեղծմանը, դառնալով Իտալիայի Արտաքին գործոց նախարարության դիվանագիտական արխիվի հիմնադիրը և առաջին տնօրենը, իսկ 1911-1915 թվականներին Տրապիզոնում վարել է հյուպատոսի պաշտոնը, ականատես դառնալով հայերի տեղահանությանն ու ջարդերին:

Հայերու հանդէպ մասնաւոր համակրանքը կ'արտայայտէր,- շարունակում է Բազմավէպը,- ամէն դիրութեան, ճամփորդական նաւողչէքի գեղջ, դրամական նպաստներ ընէլով: [...] Հիմնեց իրալական Ազգային մեծ ընկերակցութեան Տրապիզոնի մասնաճիւղը, որուն գրեթէ բոլոր տեղացի իրալագէտ հայերը, անդամակցելով, ամսէամիս հիւպատոսարանի սրահին մէջ գրական հասարոյթ և իրալերէն լեզուով քանասիրութիւններ տեղի կ'ունենային՝ հիւպատոսին և քաջ իրալագէտ հայորդոց կողմանէ: [...] Կարնոյ մէջ կը փափաքէր Վիեննայի Միփարեանց դպրոցի մէջ իրալերէն լեզուն հաստատել, նիթական և բարոյական աջակցութիւն ընծայելով: Առաւրաջեռն քարերար մը եղած է Տրապիզոնի կարօտելոց և մասնաւոր գուրգուրանք կը տածէր հայ աղքատներու վրայ⁴²:

Առաջին աշխարհամարտը, ցավոք, ընդհատեց Գորրինիի գործունեությունը: Թուրք-իտալական պատերազմի նախաշեմին, 1915 թվականի օգոստոսին իր կառավարությունից հրահանգ ստացավ թողնել Տրապիզոնն ու վերադառնալ Իտալիա: Հասնելով Հռոմ՝ առաջին գործը եղավ հանդիպել *Il Messaggero* թերթի խմբագրի

⁴² Հ. Ն., «Հայ ազգին ներկայ մեծ քարերարները. Հայաստր իտալացի մը. Հրամանատար Ճիաքոնոյ Կորրինի», *Բազմավէպ*, Զ-Է, 281-283, 1917:

հետ և ընդարձակ հարցազրույցի միջոցով ամենայն մանրամասնությամբ հանրությանը տեղեկացնել Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող այն ասիավոր դեպքերի մասին, որոնց ականատես էր եղել: Հոդվածը տպագրվեց օգոստոսի 25-ին «Հայերի դեմ մահմեդական վայրագության սահմնկեցուցիչ դրվագներ» վերնագրով, որը թարգմանաբար ներկայացնում ենք ստորև.

agonia dell' Impero ottomano

Orrendi episodi della ferocia musulmana contro gli armeni

tra intervista col console generale comm. Gorrini)

Հարց - Որո՞նք են եղել Ձեր հարաբերությունները Կոնստանդնուպոլսի օսմանական հեղինակությունների հետ:

Պատասխան - Չորս տարուց ավելի Տրապիզոնում ընդհանուր իյուպարոսն էի, և իմ իրավասության փակ էին գրվելու մի ծովի գրեթե ամբողջ եզերքը, թուրք-ռուսական սահմանից մինչև Կոստանդնուպոլիս, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի ներքին հինգ ընդհանուր կառավարչությունները (Արևելյան Անատոլիա, Հայաստան և Բրդաբան, որոնք հիմնականում թուրքական, հայկական և քրդական շրջաններ էին՝ պարսիկների, ռուսների, հույների ու արաբների մեծաքանակ ներկայությամբ: Բացի դրանից, արդեն փաստացի էր, ինչ իրականացնում էր բազմաթիվ ռուս, հույն, մոնղոլները և մասամբ նաև ֆրանսիացի, անգլիացի, ամերիկացի և փոքրամասնություն կազմող այլ հպատակների և նրանց շահերի պաշտպանությունը: Չնայած Լիբիայի պատերազմի թարմ հիշողություններին, իմ հարաբերությունները Կոնստանդնուպոլսի թե՛ զինվորական, թե՛ քաղաքացիական հեղինակությունների հետ գերազանց էին, ի հեճուկս օրական բախումներին, հարկապես Թուրքիայի դեմ պատերազմող կամ թշնամի պետությունների հպատակներին

պարտավորված պաշտպանելու գործողությունների հերևանքով: Սակայն երբ Բօրալիան պարերազմ հայրարարեց թուրքերին դաշնակից Ավստրո-Հունգարիային, իմ հարաբերություններն անմիջապես սառեցին, փոխվեցին, դարձան մի կերպ փանելի, իսկ վերջին շրջանում սրվեցին հայրկապես սիրորադաս պաշտոնյաների հետ, քանի որ կային կանխատեսումներ, որ Բօրալիայի և Թուրքիայի միջև պարերազմի պայթյունն անխուսափելի էր: Չնայած նվաճած բարձր դիրքին և վայելած մեծ հարգանքին՝ իմ իրավիճակը եղելությունների հերևանքով դժվարանում էր, իսկ շուրջով դարձավ՝ անփանելի:

Այսպիսով, որպես փրկություն՝ ողջունեցի մեր դեսպանի կողմից ուղարկած հեռագիրը, որն ինչ հասավ զգալի ուշացումով, հուլիսի 9-ի երեկոյան, որով մարկիզ Գարրոնին ինչ հրահանգում էր անմիջապես մեկնել, ամենակարճ ճանապարհով, զնալ Կոստանդնուպոլիս, և կամ դուրս գալ Կայսրության փարածքից ցանկացած այլ ուղղությամբ: Անմիջապես սկսեցի ժամ առաջ մեկնելուս պարտասիրությունները, և դժվարությունները նվազեցնելու նպատակով քողարկեցի մեկնումս առողջական նպատակով բացակայության ներքո:

Հարց - Իսկ Դուք և մեր հայրենակիցները տեղյա՞կ էիք Եվրոպայում և հարկապես Բօրալիայում տեղի ունեցող իրադարձություններին:

Պատասխան - Ո՛չ, ամենևին: 1914 թվականի նոյեմբերի 10-ից, անողորքաբար ճնշվում էր իրալական, ինչպես նաև մյուս պետությունների թերթերի մուրքը, բացի գերմանական մամուլից: Մենք իմանում էինք միայն այն, ինչ հրատարակում էր տեղի օսմանական հեռագրային գործակալության տեղեկատվում, որն անդրադառնում էր միայն գերմանական, ավստրիական և թուրքական հաղթանակներին. օրական ոչնչացնում էին իրալական գորքն ու նավատորմը, հորինում էին ներքին հեղափոխություններ, սպափամբություններ և այլն:

Անողորք գրաքննությունն ու փոստային և հեռագրային համակարգված ճնշումներն էլ ավելի էին ծանրացնում մեր իրավիճակը [...] սակայն մենք հանդարտ էինք մնում և վստահություն տածում մեր Գերիշխանի, մեր Կառավարության լուսավոր իմաստության և մեր բանակի ու նավատորմի արժեքի հանդեպ: Անամոք հերյուրանք էինք համարում այդ բոլոր լուրերը, որոնց նպատակն էր ճնշել պատերազմող օտարականներին և պահպանել մահմեդական ժողովուրդների ու զինվորների մոտ արդեն իսկ շար ցածր հայրենասիրական ոգևորությունը:

Մենք կարծես աշխարհից կտրված լինեինք, ամեն ինչից անտեղյակ, այն աստիճան, որ երբ հասա Կոստանդնուպոլիս, հանդիպածս առաջին իսկ բարեկամին ինդրեցի ինչ ամփոփ պարմել մեր ու միջազգային իրավիճակը:

Հարց - Վերադառնա՞նք Չեր մեկնելու պատրաստություններին:

Պատասխան - Օսմանական կայսրությունում բոլոր հյուպատոսների համեմատ, ես առավել վրանգի մեջ էի, փակված Բոսֆորի և ռուսական սահմանի միջև, որոնք երկուսն էլ ականապարված էին և ամրապնդված, և անչնական ուժերով անհասանելի:

Ծովում ու ցամաքում մղվող պատերազմի սրտում էի, այնպիսի մի տեղանքում, որը թուրքերի կողմից հայտարարված էր մշտական շրջափակման մեջ, ուստի իստորեն հսկվում էր: Փոխադրամիջոցներ չկային, արդեն ամիսներ էր, ինչ շոգենավերն այլևս չէին գալիս, այսինքն այն պահից, երբ ռուսական նավատորմը մաքսանենգությունը կասեցնելու նպատակով սկսել էր անողորքաբար ոչնչացնել փոխադրման բոլոր միջոցները, շոգենավերը, առագաստանավերն ու նավակները: Մնացած չնչին միջոցները չէին կարող գործածվել առանց քաղաքացիական և զինվորական հեղինակությունների նախօրոք թույլտվության: Արտոնությունը ստանալուց հետո հարկավոր էր համոզել նավաստիներին ու նավավարներին և դիմագրավել հաճախակի ծովարշավող ռուսական նավերի թնդանոթների հարվածները, որոնք ոչ մի դրո-

շի հանդեպ չեզոք վերաբերմունք չունեին: Քանի-քանի նավերի՝ մեծ, փոքր, չնչին, ցանկացած դրոշով, միևնույն անողորքությանը հարվածեցին, սակայն մշտապես հոգ էին փսնում փրկել նավաբեկյալներին: Թուրքական հեղինակություններն իմ մեկնման թույլտվությունը հանձնեցին Գերագույն Դռան արտոնությանը, և այն պայմանով, որ ես գրեմ փոխադրամիջոցը, որոշ ապահովության երաշխիքով, այսինքն, իմ լիակատար պատասխանատվությամբ: Իսկապես անլուծելի խնդիր էր: Խորապես գիրակցում էի, որ դեպքերը սրընթաց զարգանում էին, և որ հարկավոր էր շտապել, շտապել, որպեսզի խուսափեի կես-ճանապարհին կամ ճամփորդությանս ավարտին մտր՝ այսինքն նախքան մայրաքաղաք հասնելը, չերբակալվելուց: Երկար խորհելուց հետո բացառեցի ինձ առաջարկվող ուղին, այն էր՝ հասնել Սամսուն նավակով կամ առազաստանավով, այնպեղից չիով կամ փոխադրամիջոցով ներքին ճանապարհներով անցնել Սվաս-Անգորա-Կոստանդնուպոլիս: Մի ամբողջ ամիս կրկեր, այսինքն, հավանաբար, ժամանակին չէի հասցնի: Բացի դրանից, առաջարկվող ճանապարհն այդ պահին վրանգավոր էր և գրեթե փակ, քանի որ այնպեղով էին անցնում աքսորվող հայերի խմբերը, քանի որ այն հաճախակի ասպարակվում էր ավազակախմբերի կողմից և բռնկված էր փիֆի ու ծաղկախրի սաստիկ համաճարակներով: Անհրաժեշտությունից ելնելով բացառեցի Ռուսաստանի ճանապարհը, որն ամենամտրն էր, քանի որ խստորեն այն արգելվեց օսմանական հեղինակությունների կողմից: Բացառեցի նաև Ռումինիայի ճանապարհը, քանի որ ափից հեռու, այսինքն բաց ծովով ընթանալու համար հարկավոր էր կամ շոգենավ, կամ լավ առազաստանավ, որոնք երկուսն էլ իրականում գոյություն չունեին: Այրևորանք չունեի, քան մի փոքր նավով անցնել Սև ծովն ու Բոսֆորը և հասնել ուղիղ Կոստանդնուպոլիս: Ծայրաստիճան վրանգավոր մի շեռնարկ, քանի որ գիրեցողները քաջարեղյակ են առաջինի հաճախակի և սաստիկ մրրիկներին ու երկրորդի հոսանքների և քամիների ուժգնությամբ:

Հարց - Այսպիսով, ծովային ու ցամաքային երկու վրանգների միջև Դուք ընդերեցիք առաջի՞նք, որն առավել վրանգավոր էր:

Պատասխան - Այո, գերադասեցի Սև ծովը, քանի որ զոնե այն ամենաարագ ուղին էր: Ամեն դեպքում, լավ է խեղդվել, քան արգելափակվել, այսինքն վառապանքներով ու զրկանքներով լի դանդաղ մահվան բաժին դառնալ: Փորձությունը հաղթահարելու մեծ վարահույժուն ունեի: Լազարանի մի առազաստանով վարձեցի, երեք փոննա փարողութամբ, անունը՝ «Ադրիանոպոլի», քարյուղի փոքր շարժիչով, առազաստաներով ու թիերով: Այն վարձեցի միայն իմ և իմ երեք սպասավորների համար, որոնցից մեկը մեր պաշտպանության փակ գրնվող զարստաղցի քավաս էր⁴³: Սահմանեցի դեպի մայրաքաղաք փանող ուղին, առանց միջանկյալ կանգառների, հսրակեցրեցի բոլոր պարագաներն ու պայմանները: Խնամքով ախրահանեցի նավը, նավ վերցրեցի շարժիչով առազաստանավի փրիորջը, Օսման բեյին, չորս նավաստիների և մի մեքենավարի, բոլորը լազ: Բարձեցիկնք մի սնդուկ, ճանապարհորդական երկու ներքնակ, իմ, սպասավորներիս ու նավաստիների փոքրաթիվ ճամպրուկները, շարժիչի համար վաթսուն թիթեղաման քարյուղ, հայթայթած սակավ միջոցները՝ թիթեղամանով սարդին շուկ և պահածոներ, հսրկապես այն նպատակով, որ եթե

⁴³ Գործիմի հետ Տրապիզոնից Կոստանդնուպոլիս մեկնելուց հետո օսմանյան բանկում աշխատող այս գարատաղցի քավասը հասնում է Կահիրե և վկայում հետևյալը. «Կ.Պոլսից հրամանը գալու առաջին գիշերը 40-ի չափ ծանոթ կուսակցականների և մտավորականների ծովը նետեցին, ասելով՝ ծովի ճանապարհով պիտի արտրվեք: Տրապիզոնում հայ չմնաց, բացի օսմանյան բանկի երկու աշխատակիցներից, որոնք ևս պիտի տարագրվեին, երբ Կ.Պոլսից իրենց փոխարինողներ գային: Փոքրիկները մահմեդականացված և մահմեդական ընտանիքներին են հանձնված: Ով լալիս է կամ դիմադրում՝ սրախողտող է լինում: Հայերի մեկնելուց հետո նրանց տները բռնագրավվեցին: Գործի գլուխ կանգնած էր [Սիւրբյուն և առաջընթաց] Կոմիտեն: Տարագրվողներին թույլ չտվեցին ո՛չ դրամ, ո՛չ հագուստ և ո՛չ էլ ուտելիք վերցնել: 500 հայ զինվորներ ևս զինաբաժնվելուց հետո տարագրվել են և ճանապարհին կոտորվել: [...] Դեյլիմենի գետն օրական դեպի ծովն է բշել խոշտանգված, ամբողջովին մերկ դիակներ, իսկ կանանց կրծքերը կտրված են եղել»: Ամբողջական հողվածը տես «Տրապիզոնի հայոց վերջին օրերը. իտալ. հիւպատոս Պ. Կորրիմի մեկ նոր նամակը. - Անտելի հրէշտիւններ», Արեւ, թ. 63, Ալեքսանդրիա, հոկտեմբերի 1, 1915:

նավաբեկության ենթարկվեինք որևէ ամառի ժայռի վրա:

Եվ հուլիսի 23-ի առավոտյան ժամը 5-ին վալիի⁴⁴ ուղարկած քիկնապահների զինվորական հրաժեշտից հետո մեկնեցինք Տրապիզոնից: Սիրոս ուժգին բաբախում էր: Օսմանական սահմանադրության փարեդարչն էր, սակայն ես ինչ հետ փանում էի Իդալիայի դրոշը, որը ճամփորդության ընթացքում բազմիցս դրեցի նավի վրա: Շատ երկար կլիների, եթե պատմեմ ճանապարհի արկածներն ու դրվագները: Հակիրճ ամփոփեմ, ասելով, որ կարճապես դադարներով յոթ օր ու վեց գիշեր շարունակաբար ընթացանք, փոխադարձաբար գործածելով շարժիչը, առազաստն ու քիերը, երբեմն էլ միավորելով փեղաշարժվելու բոլոր երեք միջոցները: Միշտ ծովեզերքով էինք ընթանում, ասից երեսունից երեք հարյուր մետր հեռավորությամբ: [...] Տրապիզոնից մեկնելիս ծովը ալեկոծված էր, իսկ քամին փչում էր հսկառակ ուղղությամբ: Ուրբաթ էր, եղան սևուրիապաշտներ, որոնք թախամնչեցին, որ հեփազեի ճամփորդությունն մեկ օրով: Մեկ ժամ անց, Կապո Յորոսում, վրա հասավ ալիքների ու քամու ուժգին փոթորիկը, որը յոթ օրվա ընթացքում մեզ հինգ ու կես օր անդադար ընկերակցեց ու չարչարեց:

Առաջին օրվա՝ այսինքն 23-ի գիշերը, սրիպված եղանք խարիսխ գցել և պատրաստվել Վոնայում, և նավաբեկման ենթարկվելու մեծ վրանգ ունեցանք: Վարսահ չէինք, եթե ճիշտ էր այնպեղ մնալ մինչև ծովի սասարկության փոքր-ինչ մեղմելը: Սակայն երեք ժամ անց քաջալերեցի անչնակազմին վերսկսելու նավարկությունը: Առազաստրանավը քիչ էր բարձրված, ուստի անկանոն պարում էր ու ցարկոտում վրանգավոր ալիքների վրա: Երբ հնարավոր եղավ, այսինքն՝ Բներթում, խոշոր քարերի ամուր իմնավազ բարձեցինք, որպեսզի հակակշռենք Բոսֆորից եկող հոսանքի ուժգնությունը:

Երբեք ցամաք դուրս չեկանք: Յոթ օր սպրեցինք պահածո

⁴⁴ Վալի - իսլամական երկրներում համապատասխանում է վարչական միավորի մարզպետի պաշտոնին:

ուրելով: Ինչ և սպասավորներինս վերապահված փարածքը մեկ քառակուսի մետրից ավելի չէր: Լավագույն դեպքում հերթով էինք պահուում, քայց ես գրեթե երբեք չքնեցի: Կառչում էի առազաստանավի կայսից, որպեսզի սաստիկ քամին ինչ ծովը չնետեր, կամ նստում սնդուկի կամ էլ «Ադրիանոպոլի» եզրին և հեռադիտակով մշտապես մանրակրկիտ զննում էի ափը և ավազակույրերը, որ բազմաթիվ գետեր առաջացնում էին ծովի մեջ թափվելիս, որպեսզի խույս փայինք ավազի մեջ խրվելուց կամ ժամանակին չլրեսնելու հետևանքով ժայռերին հարվածվելուց, կամ զննում էի հեռավոր հորիզոնը՝ նշմարելու համար ռուսական պատերազմական նավերը, որպեսզի տեղեկացնեի նավաստիներին: Եվ իրոք, նրանց հանդիպեցինք 24-ի առավոտյան ժամը 4-ին Սամսունի ճանապարհին, կազմված էին փասը միավորից, և իրենց երևից քարշ էին փախի մեր առազաստանավից փոքր-ինչ ավելի մեծ առազաստանավերի, որոնք բռնագրավել էին: Կարողացանք խույս փախ... Եվս երկու անգամ նրանց նկատեցինք և խույս փակեցինք Չոնգուլդակից հետո և Բոսֆորի մոտ, և երկու անգամ հանդիպեցինք թուրքական ութաշիգ նավի ...

Հինգ ու կես օր շարունակ հանձնված էինք ալիքներին ու քամուն, կյանքի ու մահվան միջև: Բոլորս մշտապես քրջված էինք ուրբից գլուխ, քանի որ ալիքները ջուրը շփում էին մեր շարժչով առազաստանավի մեջ, և հնարավորություն չունեինք մեր հագուստներն ու սպիրակեղենը փոխելու: Բարեբախտաբար արևը ծագում էր առավոտյան ժամը 4-ին և մայր էր մտնում երեկոյան յոթն անց կեսին, և այն սաստիճան կիզիչ էր, որ արևի ու ծովի քամու հետևանքով դեմքից ամբողջ կաշին լորտուի նման փոխեցի:

Անարողայի փարոսի մոտ զինվորական հեղինակությունը մեզ պահեց մինչև նավաքարշի հասնելը, որը մեզ ապահով ուղեկցեց Բոսֆորի շափազանց առատ սկանների միջով: Երբ դուրս եկանք սկանապարտված գոտուց, մեզ ազատ արձակեց: Այդժամ փոքրիկ «Ադրիանոպոլի» սահեց Բոսֆորի նեղուցով, բազմաթիվ պատերազմական և առևտրական նավերի, այսինքն ծովի հսկա-

ների միջով, առաջացնելով թերահավասար հիացմունքն այն բոլորի, ովքեր մեզ հարցուփորոջ էին անում և պարզում, որ ուղիղ ճանապարհով և առանց դադարի գալիս էինք հեռավոր Տրապիզոնից: Հուլիսի 29-ին ժամը 18-ին, այսինքն յոթն օր անընդմեջ նավարկությունից հետո մոտեցանք Գալաթայի մաքսատանը, ուղղակի «quai»-ին⁴⁵ և ողջ-առողջ ափ իջանք, բայց բոլորս այնպես կարկամած էինք ու շնամծ, կարծես արթնացած լինեինք քնի ու րենդի զառանցանքից:

Ընդամենը երկու օր մնացի Կոստանդնուպոլսում, բայց չկարողացա հանգստանալ, իսկ օգոստոսի մեկի առավոտյան արդեն գնացքի մեջ էի, որը պարերազմական իրավիճակին բնորոշ ժամանումների ու մեկնումների բոլոր փառարկությունների ու նեղությունների միջով Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքից հերթական սահմանները հասրելով ամսի երկուսի առավոտյան ժամը 4-ին ինչ հասցրեց բուլղարական փարածք, Դեդեգաչ, որտեղ սրիպված եղա մնալ բավականին օրեր, մինչև որ մեր «Romania»-ն Սալոնիկն ու Պիրեոն անցնելով ինչ բերեց Պալերմո, սպա Նեասպոլ: Ամսի 19-ին կեսգիշերից քիչ առաջ Հռոմում էի, իմ ճամփորդության վերջնակետում:

Հարց - Թույլ րվեր մեկ հարց այլ թեմայի շուրջ. ո՞րն է Օսմանյան կայսրության ներքին իրավիճակն այսօր:

Պատասխան - Կպարասիսանեմ միայն իմ իրավասության փակ եղած երկրամասի համար, այսինքն Սև ծովի եզերքին չզվող և Մերչավոր Ասիայի արևելյան ներքին շրջանների համար: Իրավիճակը գրեթե հուսահատեցնող է... Բայց մահմեդական ու քրիստոնյա բնակչությունն այլևս չի կարող փանել: Հասել է ծայրակետին: Թքվածինը մատակարարում են գերմանացիները, որոնք փորձում են երկարացնել մեռնող Կայսրության հոգեվարքը, բայց չեն կարողանա դիակլին վերակենդանացնելու հրաշքը գործել: Մի քանի խելակորույսներից բացի, բոլորը շուրափույթ խաղա-

⁴⁵ quai - ֆր. ծովապատնեշ, ալեհատ:

դություն են թախանձում, լինի՛ նույնիսկ օտար Կիրասպետության Կրակ հայրենիքը զնով: Ապարանքելու իրզատություն չկա, բայց բոլորն ապրում են ու զարչում գերմանացիներից ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունից, սակայն միայն իրենց սր- Կրի խորքում ու իրար գաղբնի զրույցների ժամանակ: Գերմա- նացիներն ու կուսակցությունը հանդիսանում են Թուրքիայում գոյություն ունեցող միակ և ամուր կազմակերպությունը. վարպեր կազմակերպություն է, չափազանց սերտ, որը ոչ մի զինամիջոցի դեմ չի կանգնում. հանդգնության, ահաբեկության և զազանային թաքնված վրիժառության կազմակերպություն:

Հարված «Հայերի դեմ մահմեդական վայրագության սահմնիկցուցիչ դրվագներ» հոդվածից

Հարց - Խնդրում եմ պարզաբանել մի վերջին կետ. որքանո՞վ են իրականությանը համապատասխանում Օսմանյան կայսրու- Բյունում հայերի դեմ իրականացվող հալածանքներին վերաբե- րող հրապարակումները:

Պատասխան - Տարբեր վիլայեթներում հայերին տարբեր կերպ էին վերաբերվում: Ամենուր հետապնդվելով ու կասկածվե- լով, այսպես սասած հայկական վիլայեթներում նրանք իսկական սպանդի ենթարկվեցին, որն ավելի դաժան է, քան կոտորածը: Վիլայեթներից հինգը՝ (վիլայեթներն ընդամենը յոթն են) Տրապի- զոնը, Էրզրումը, Վանը, Բիթլիսը և Սվասը, ամենակարևորներն ու մարդաշատը, դժբախտաբար հենց իմ հյուպատոսական իրա- վասության Կրակ էին գրնվում: Իմ երկրամասում, սկսած հունի-

սի 24-ից, բոլոր հայերին սկսեցին տեղահանել՝ բռնի դուրս էին մղում իրենց բնակավայրերից և ուրիկանների ուղեկցությամբ տանում դեպի հեռավոր, բայց անհայր նշանակետեր: Նրանցից միայն քչերն էին հասնում Միջագետք, իսկ մեծ մասը սպանվում էր ջլաված դաժանությամբ:

Տեղահանման հանդիսավոր կոչը գալիս էր հենց Կ. Պոլսից. սա կենտրոնական իշխանության և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գործն էր: Տեղական իշխանությունները և նույնիսկ մահմեդական բնակչությունը փորձում էին դիմադրել, մեղմացնել, ազարել, բարքնել հայերին, սակայն ամեն ինչ սպարդյուն էր: Կենտրոնական իշխանության հրամանները կիրականապես հաստատված էին, բոլորը պետք է ենթարկվեին ու հերկեին դրանց:

Հարված «Հայերի դեմ
մահմեդական վայրագության
սահմնչեցուցիչ դրվագներ»
հոդվածից

Մեր հյուպարոսական միջնորդությունը փորձեց փրկել գոնե երեխաներին և կանանց: Սրացանք բազմաթիվ խուսրումներ, որոնք, սակայն, հերազայում չհարգվեցին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության րեդական մարմինների միջամտության և Կ. Պոլսից եկող հրամանների պարճառով:

Ամենեղների իսկական կոտորած ու ջարդ եղավ, չլսված մի դեպք, մի սև էջ, մարդասիրության, քրիստոնեության և ազգային պարկանելության ամենասուրբ իրավունքների բացահայտ խախտումով: Նույնիսկ հայ կաթողիկեները, որոնց նախկինում միջր հարգել էին և խնայել կոտորածներից ու հալածանքներից, այս անգամ, դարձյալ կենրորոնի հրամաններով, հալածվեցին բոլորից դաժան ձևերով:

Տրապիզոնում բնակվող լուսավորչական, կաթողիկե և բողոքական շուրջ 14.000 հայերից, որոնք երբևէ չէին հրահրել անօրինություններ, երբևէ չէին նախագոռչացվել ուրիկանության կողմից, իմ մեկնելու ժամանակ նրանց թիվը նույնիսկ հարյուրի էր հասնում: Հունիսի 24-ից՝ այդ ամոթալի հրամանագրի հրապարակման օրից մինչև հուլիսի 23-ը՝ Տրապիզոնից իմ հեռանալու օրը, ես այլևս չէի քնել, չէի կերել, գրնվում էի ջղագրգիռ վիճակում, սրտխառնոց ունեի, այնպիսի տառապանք էր ներկա գրնվել անգեև և անմեղ արարածների գանգվածային բնաջնջմանը:

Հյուպարոսության պարուհանների տակով անցնող հայերի խմբեր, օգնության աղերսներ. բայց ո՛չ ես, ո՛չ մյուսները ոչինչ չէինք կարող անել նրանց համար, քանի որ քաղաքը պաշարված էր 15.000 զինվորներով, ուրիկանության հագարավոր աշխատակիցներով, կամավորների խմբերով, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամներով: Արցունք, կսկիծ, անեծք, հուսահատություն, բագում ինքնասպանություններ, վախից մեռնողներ, հանկարծակի խելագարություն, հրդեհներ, կրակոցներ, դաժան հերապնդումներ տներում ու գյուղերում, փողոցներում օրական հարյուրավոր դիակներ, բռնի մահմեդականացված կամ մյուսների հեր տարագրված կանայք, ընրանիքներից ու քրիս-

յրոնեական դպրոցներից գողացված ու մահմեդական բնրանիքներին հանձնված երեխաներ, իսկ հարյուրավորներին էլ միայն մի շապիկով նսրեցնում էին նապակների մեջ ու շրջում, խեղդում Սև ծովում կամ Դերե Մենդերե գետում: Սիստրապոլիսից հեռավոր Սև ծովում կամ Դերե Մենդերե գետում: Սիստրապոլիսից հեռավոր Սև ծովում կամ Դերե Մենդերե գետում: Սիստրապոլիսից հեռավոր Սև ծովում կամ Դերե Մենդերե գետում: Սիստրապոլիսից հեռավոր Սև ծովում կամ Դերե Մենդերե գետում:

cento].
 Dal 21 giugno, giorno della pubblicazione dell'infame decreto, fino al 21 luglio, giorno della mia partenza da Trebisonda, io non avevo dormito, io non avevo mangiato più, ero in preda al nervi, alla nausea, tant'era stato lo strazio di dover assistere ad una esecuzione in massa di creature inerme, innocenti.
 Il passaggio delle squadre degli eretici sotto le finestre e davanti la porta del Consolato, le loro invocazioni al soccorso senza che né io né altri potessimo fare nulla per loro, la città essendo in stato d'assedio, guardata in ogni punto da 15 mila soldati in pieno assetto di guerra, da migliaia di agenti di polizia, dalle bande dei volontari e dagli addetti del Comitato Unione e Progresso; i pianti, le lagrime, le desolazioni, le imprecazioni, i numerosi suicidi, le morti subitanee per lo spavento, gli impazzimenti improvvisi, gli incendi, le fucilate in città, la caccia spietata nelle case e nelle campagne; i cadaveri a centinaia trovati ogni giorno sulla strada dell'internamento, le giovani donne ridotte a forza musulmane o internate come tutti gli altri, i bambini strappati alle loro famiglie o alle scuole cristiane e affidati per forza alle famiglie musulmane, ovvero posti a centinaia sulle barche con la sola cannicia, poi capovolti e affogati nel Mar Nero o del fiume Dere-Mendero, sono gli ultimi incancellabili ricordi di Trebisonda, ricordi che, ancora a un mese di distanza, mi straziano l'anima, mi fanno fremere. Quando si è dovuto assistere per un intero mese a simili orrori, a torture così prolungate, nell'assoluta impotenza di agire come avrei voluto, viene spontanea, naturale la domanda se tutti i cannibali e se tutte le belve feroci abbiano risolato i loro recessi e nascondigli o le foreste vergini dell'Africa, Asia, America ed Oceania per darsi convegno a Stambul!

Հարված «Հայերի դեմ մահմեդական վայրագության սահմունկեցուցիչ դրվագներ» հոդվածից

Երբ սրիպված ես լինում մեկ ամիս շարունակ սկանսարես լինել նման սարսափելի դեպքերի, այդքան երկարաշգվող տառապանքների, միանգամայն անգոր գործելու այնպես, ինչպես կկամենայիր, անմիջապես մի բնական հարց է ծագում, թե արդյոք

Աֆրիկայի, Ասիայի, Ամերիկայի և Օվկեանիայի բոլոր մարդա-
կերներն ու վայրագ զազանները չե՞ն թողել իրենց թաքսիտներն
ու կուսական անկախները, որպեսզի հավաքույթ կազմակերպեն
Սրամբուլում: Թույլ տվեք այսքանով եզրափակել իմ այս գրույցը
և հայտարարել, որ Թուրքիայի այս սև էջը արժանի է ողջ Բրիտո-
նյա աշխարհի կողմից դատապարտման ու վրեժի: Եթե իմանան
այն ամենը, ինչ ես գիտեմ, այն ամենը, ինչ տեսել եմ իմ աչքերով
ու լսել իմ ականջներով, այն բոլոր քրիստոնյա պետությունները,
որոնք մինչ այժմ չեզոք դիրքում են, պետք է որ ելնեն Թուրքիայի
դեմ, անեծք թափեն նրա անբաղաճակիք իշխանության, նրա
վայրագ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գլխին
և պարասիսանարիության կանչեն նրա դաշնակիցներին, որոնք
հանդուրժում և իրենց օգնությամբ թաքցնում են այն զարշելի ոճ-
րագործությունները, որոնց համարժեքը չկա ոչ հին, ոչ էլ նոր աշ-
խարհի պարմության մեջ: Նախարհ՛նք, սարսա՛փ, ամո՛թ⁴⁶:

Permetta anzi che io chiuda a questo punto il mio colloquio, e che dichiaro che questa pagina nera della Turchia merita la più risoluta riprovazione e la vendetta della intera Cristianità. Se sapessero tutte le cose che so io, tutto quello che ho dovuto vedere co' miei occhi e udire co' miei orecchi, tutte le potenze cristiane ancora neutrali dovrebbero sollevarsi contro la Turchia, gridare anatema al suo incivile governo e al feroce suo Comitato Unione e Progresso e ritenere responsabili anche gli alleati che tollerano o coprono col loro aiuto delitti esecranda che non hanno l'eguale nella storia antica nè moderna. Onta, orrore, obbrobrio!

Հարված «Հայերի դեմ մահմեդական վայրագության սահմոնկեցուցիչ դրվագներ» հոդվածից

⁴⁶ Orrendi episodi di ferocia musulmana contro gli armeni, Il Messaggero, 25 agosto 1915.

Այս հոդվածն արտատպվեց իտալական մյուս թերթերում, ինչպես նաև Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ամերիկայի գլխավոր լրագրերում:

ARMENIA

La tragedia armena

I massacri di Trebisonda

Riassunto del dramma armeno. Attribuito a T. Zoraghi. Traduzione di G. L. Villari della Città di Roma.

Quando i russi entrarono a Trebisonda non vi erano che 15.000 abitanti quasi tutti greci. E tanti erano fuggiti dall'Asia. Quanto agli armeni, essi erano stati quasi tutti massacrati nel lungo viaggio. I soli sopravvissuti di questo terribile marcia erano qualche centinaio di ragazzi e loro le loro famiglie rimasti che per sottrarsi al massacro dovettero fare una guerriglia.

Gli armeni nei villaggi del circondario hanno subito la medesima sorte. Le atrocità di cui gli armeni di questa regione furono vittime superano in orrore tutte quelle commesse altrove. Le deportazioni dei greci, del massacro intenzionale d'una città, l'impedimento d'un allegero della città, di qualche migliaio uccisi, di due anni di esilio, di alcuni bambini che furono la vittima della epidemia di Trebisonda sono terribili memorie, si possono anche scoprire negli archivi l'ordine quadro di questi massacri.

E così luglio 1912 che si aveva notizia in Trebisonda la deportazione degli armeni.

Secondo gli atti i turci organizzarono più giorni per i deportati alle prigioni. Fin dal primo giorno essi venivano

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

Una donna armena che col figlio alle mani scappa dal suo paese.

«Հայոց ողբերգությունը.
Տրասպիզոնի ջարդերը»,
Armenia, h. 8, 1916, էջ 6

Պատերազմի ավարտից հետո Գորրիհնին հանձնարարություն ստացավ մի ուսումնասիրություն պատրաստել Հայաստանի վերաբերյալ: Եվ ահա 1918 թ. նոյեմբերի 14-ին Գորրիհնին Խաղաղության կոնգրեսում իտալական պատվիրակությանը ներկայացրեց մի «Հուշագիր», որը նաև մեկնարկային կետ կհանդիսանար Լոզանի, Ժնևի, Սևրի քննարկումների համար:

1920 թվականին Գորրիհնին կարճատև այցով վերադառնում է Տրասպիզոն ամփոփելու իր հյուպատոսական գործունեությունը, որն այնքան հանկարծակի ընդհատվել էր հինգ տարի առաջ:

Իտալիա վերադարձին տեղեկանում է, որ նշանակվել է Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում դեսպան: Քաղաքական դեպքերի հետևանքով կարողանում է Երևան մեկնել միայն 1921 թվականի ապրիլի 18-ին, սակայն երկու ամիս անց ստիպած է լինում վերադառնալ Հոմ⁴⁷: Գորրիինին Երևանից Իտալիա վերադարձավ Բաբերդի ջարդերի վերապրյալ Սոնա Եղիայան անունով մի հայ կնոջ հետ, որը մինչև իտալացի դիվանագետի կյանքի վերջը, մնաց նրա կողքին:

1923 թվականին առողջական խնդիրների հետևանքով Գորրիինին պաշտոնապես հեռանում է դիվանագիտական գործունեությունից, շարունակելով, սակայն, համագործակցել Արտաքին գործոց նախարարության հետ:

1940 թվականին, երբ աշխարհը ցնցվում էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի աղետից, Գորրիինին հրատարակում է հայկական հարցի վերաբերյալ *Testimonianze* [Վկայություններ] վերնագրով իր ուսումնասիրությունը, այս կերպ ստանձնելով իր իսկ բառերով ասած «տարիների անխնա լուրջությունը» կոտրելու առաքելությունը, ցույց տալով, որ շարունակում էր իր լուռ գրույցը ցեղասպանության զոհերի հետ: Գորրիինին այն համոզման էր, որ միջազգային արդարադատությունը վաղ թե ուշ կճանաչի, որ հայերը դարձել են մռռացված ու ժխտված ցեղասպանության զոհ⁴⁸:

⁴⁷ Micheletta (2002).

⁴⁸ 1950 թ. հոկտեմբերի 31-ին, 91 տարեկան հասակում, Ջակոմո Գորրիինին մահացավ Հոմում: 2001 թվականի մայիսի 25-ին նրա շիրմից հող է թաղվել Ծիծեռնակաբերդի պատվո հուշապատի մեջ: 2010 թ. ապրիլի 12-ին Միլանի «Աշխարհի արդարների այգում» տնկել են մի ծառ ու տեղադրել մի հուշարձան նվիրված Ջակոմո Գորրիինիի հիշատակին: Ջակոմո Գորրիինիի մասին առավել մամբամասն ուսումնասիրությունների համար տե՛ս. Roma, Archivio centrale dello stato, *Carte Gorrini*, bb. 1-5; *Carte Pisani Dossi*, bb. 6, 8; *Ibid.*, Archivio storico del Ministero degli Affari esteri, *Personale Concorsi*, bb. 1, 14; *Personale IG*, 36, *G. Gorrini*; Serie D (Direzione dell'Archivio storico); *Segreteria del III Congresso internazionale di scienze storiche*. Տե՛ս նաև *Corriere diplomatico e consolare* (Roma), 20 sett. 1923; *Disciplina* (Voghera), 19 ag. 1925; *Moscato* (1953); *Sidari* (1962); *Lodolini* (1985); *Ruggeri* (1988; 1989: 250-265, 404-430); *Kuciukian* (2000: 79-101):

Գլուխ Գ «Արմենիա» ամսագիրը

1915 թվականին, Տորինոյում, մի խումբ նվիրյալ հայերի և իտալացիների շնորհիվ, ծնունդ է առնում «Արմենիա» ամսագիրը⁴⁹: Բոլոր համարների առաջին էջին զետեղված է Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ուիլիամ Յուարթ Գլադստոնի *To serve Armenia is to serve the Civilization*⁵⁰ թևավոր արտահայտությունը՝ իտալերեն թարգմանությամբ՝ *Servire l'Armenia è servire la civiltà*.

Ամսագրի հիմնադիրը Նշան Տեր-Ստեփանյանն է, սակայն որոշ աղբյուրների համաձայն նա երբեք ի հայտ չի եկել իբրև հիմնադիր, ստորագրելով շատ խմբագրականներ ծածկանուններով⁵¹:

Նվիրյալ հայերից շատերի անունը հայտնի չէ, մինչդեռ հայտնի են այն իտալացիների անունները, ովքեր սատարել են ամսագրին, այդ թվում պատվավոր խմբագիր, Տորինոյի համալսարանի պրոֆեսոր, արվեստաբան Կոռադո Կոռադինոն և Կառլո Մարգարիան, որոնց գործունեությանն իրենց հերթին օժանդակում էին իտալական մշակույթի ժամանակի հայտնի դեմքեր, բանաստեղծ և արձակագիր Ադրիանո Ջիմոռոին, *L'Eroica* ամսագրի հիմնադիր

⁴⁹ Հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը Տորինոյի Իտալական վերածննդի ազգային թանգարանի գրադարանի աշխատակից տիկին Էդի Պերինոյին՝ «Արմենիա» ամսագրի նյութերը տրամադրելու համար: Un ringraziamento particolare alla dott.ssa Edi Perino della Biblioteca del Museo Nazionale del Risorgimento Italiano per aver messo a disposizione i fascicoli della rivista “Armenia”.

⁵⁰ Seth (2005: 91).

⁵¹ Manoukian (2014: 37-40).

և խմբագիր Էտտորե Կոցցանին, գրող, հասարակական գործիչ, *Impronta* տպարանի տնօրեն Տերենցիո Գրանդին և իտալերենի ու սլավոնական գրականության դասախոս, հետագայում մի քանի գրադարանների տնօրեն Դոմենիկո Չամպոլին: Վերջիններս իրենց գործուն մասնակցությունն էին բերում ամսագրին, պատրաստելով նյութեր հայերի դեմ գործադրվող վայրագությունների վերաբերյալ, գորակցելով հայերի անկախության գաղափարներին և հայտնելով իրենց բացարձակ ընդդիմությունը թե՛ թուրքերին և թե՛ գերմանացիներին, որոնք այդ տարիներին Իտալիայի բացահայտ թշնամիներն էին, բազմիցս մեղադրելով նրանց հայերի կոտորածների մեջ մասնակցություն ունենալու համար:

ARMENIA

3

La tragedia armena

Armenia turca e Anatolia

Lugano, 21 sett. — Si vende carne umana! — I giornali svizzeri pubblicano:

« La vita è intollerabile a Costantinopoli. La città è interamente caduta nelle mani dei tedeschi, con grande malcontento dei turchi. I cristiani di tutte le nazionalità, tranne quelli tedeschi, sono stati disarmati. Complessivamente, a Costantinopoli regna il regime del terrore. Intanto la vita diventa ogni giorno più cara. Non vi sono più né gas, né elettricità, né candele. La carne umana, invece, si può ottenere ad un prezzo discreto. La polizia vende in pieno mercato, ma soltanto ai turchi, orfani armeni dei due sessi, per il prezzo da otto a dodici franchi. Le giovinette nubili si vendono un po' più care... » (Stampa).

Londra, 1 ottobre. — I Consoli tedeschi dirigono! — Il Times ha dal Cairo che molti Consoli tedeschi diressero ed incoraggiarono i massacri degli armeni, e specialmente Rosler, console di Aleppo, che si recò ad Aintab per dirigere personalmente i massacri. (Stefani).

Londra, 2 ottobre. — G. E. Gli Stati Uniti pro-

picciagione di Erigor Zohrab. — ...Il cuore di questi sventurati sanguina. La numerosa colonia armena di Bucarest è in gran lutto. Le notizie che giungono quassù da Costantinopoli, attraverso la bocca dei pochi fuggiaschi, ancora trepidanti, sono orrende. I turchi s'ubbricano di sangue, celebrano un fanatico *ramadan* vermiglio. Non mai tanta allegria strage di *gianni* avvenne dalla caduta di Bisanzio, sotto Costantino XIII, ad oggi.

Le stragi ordinate da Abdul Hamid, il Sultano Rosso, dal 1896 al 1898, sono faccende al paragone dei massacri dei quali si compiecono al presente i Giovani Turchi, gli stessi che gridavano ieri: « Turchi, armeni, greci, israeliti, abbracciamoci: noi siamo tutti quanti ottomani, eguali dinanzi alla legge... » L'Armenia, già boreale, non è che un carnaio immenso, coronato da foschissime fiamme, tra le quali migliaia di innocenti periscono della morte la più atroce.

Gli uomini uccisi, le case incendiate, le donne che godono il privilegio della bellezza trascinata lontano dalle loro terre, divise tra gli *harem* dei paschi e del bey. È lo sterminio di una razza.

Alla vigilia della fine, i Giovani Turchi sono invasi da una furibonda frenesia di sangue.

« Հայոց ողբերգությունը. Թուրքահայաստանն ու Անապոլիան », *Armenia*, հ. 2, 15 հոկտեմբերի, 1915, էջ 3

Ամսագրի անդանիկ համարը լույս է տեսնում 1915 թվականի հոկտեմբերի 15-ին: Առաջին էջին գետեղված է «Հայաստանի

իրավունքը» ընդարձակ հողվածը, որը շարունակվում է մինչև ամսագրի երրորդ էջը:

Il Diritto dell'Armenia

attraverso le vicende della sua storia

Per chi abbia un po' di sangue genovese nelle vene, leggete l'articolo, commentato e profondamente visto, parole del comm. Gordon — che riportiamo più avanti — equivale a sfidare il pericolo di un pericoloso delusione come a Armenia ».

E, diciamo subito, non è nella vana speranza di convertire i cultori dell'edottismo e del materialismo come lui a se stessi, che noi diamo luce ad una pubblicazione in favore di quell'idea e nobile patria, che risale al nome di Armenia.

Ci accendiamo all'arduo compito per parlare a quegli uomini, solo degni di tale nome, i quali credono ancora che la società umana si basi a se stessa basata su qualche idealità, su qualche sacrosanto diritto, che vada oltre all'interesse di un singolo individuo di una data nazione; che il vero interesse abbia sempre la sostanza per tutti come sostituito e quindi quando si crede essere non possono conciliarsi e idealità umane, si è perduta la via dritta, la visione del vero bene, in parte ad un morboso stato d'animo. Ci rivoliamo a quei veri patrioti, i quali per patriottismo intendono sì l'ardente amore per la propria terra nativa, ma intendono ancora il rispetto per l'altro patriottismo e soprattutto la solidarietà con chi è trattato peggio del delinquente stesso, orribilmente perseguitato, torturato ed ucciso, perché ama la propria Patria.

Uomini, di cui, fortunatamente, la vecchia e generosa terra d'Italia è madre feconda.

Senza questa fede tutte le fatiche sarebbero male spese. Ma essa potrebbe forse essere sostenuta da quanti si considerano contrari alla guerra, al macello in se stessi e favorevoli solo come a mezzi al servizio di qualche idealità? Prima dell'agosto 1914: sì. Oggi: — e non parliamo dei turchi nati per delinquere, contro le leggi dell'umana società, nonché dei loro discepoli o maestri teutonici — no!

Oggi no, perché le quattro grandi potenze coalizzate in nome della civiltà hanno detto e ripetuto: che combattono non per conquistare, ma per altri ma bensì per il ristabilimento nel mondo della giustizia, e, notate bene, per la libertà e l'indipendenza dei popoli oppressi. E perché: neppure a questi il diritto al libero e civile vivere equivalevole a negare a questa guerra i suoi più alti valori morali, che sono quelle insuperabili fonti di valorosa resistenza, di sublimi sacrifici e di superbi eroismi, che caratterizzano i soldati alleati contro la barbaria.

Ma, osserverà qualcuno, è l'Armenia veramente — degnata di libertà, nel pieno senso della parola, e più precisamente può essa vantare quelle doti di cultura, di maturità civile senza le quali sarebbe vano dotare un popolo di una libertà, di cui non avrebbe la capacità di apprezzare il valore? Ci è doloroso dover rispondere nel caso di un certo disaccordo. « Ah, tralascio la parola ad un inglese: »

« Quel che i Bulgari ed i vitaggiatori ignoranti — scriveva vent'anni or sono Malcol Mac Coll (1) — dicevano dei Bulgari dieotto anni fa, non si vergognano di ripetere a proposito degli armeni, a dispetto della splendida confutazione con cui la libera Bulgaria ha fatto ammutolire i suoi detrattori. Date agli armeni i mezzi di difesa personale e di sviluppare le loro doti eminenti, e vedrete poi se non si metteranno subito a parir, moralmente ed intellettualmente, di qualunque altra razza in Europa ».

Ed ecco uno dei capitoli del nostro programma: dimostrare tale verità molto semplice sì, ma ignorata da quelli, e sono la maggioranza, che hanno voluto ed hanno dovuto giudicare l'Armenia e gli armeni attraverso le lenti dellesione di Stambol.

(1) La responsabilità dell'oppressione verso l'Armenia, 1896, Tipografia Michele d'Autia, Napoli.

«Հայաստանի իրավունքը», Armenia, h. 1, 15 հոկտեմբերի, 1915, էջ 1

Երրորդ և չորրորդ էջերը «Հայոց ողբերգությունը» խորագրի ներքո ներկայացնում են իտալական մամուլից հայոց ջարդերին վերաբերող նյութեր՝ «Թուրքահայաստան», «Թուրքերը ներխուժել են Պարսկահայաստան», «Ռուսահայաստան» ենթավերնագրերով: Ծաղկաբաղը կատարվել է հիմնականում *Corriere della Sera*, ինչպես նաև *La Stampa*, *Secolo*, *Secolo XIX* թերթերից և *Սյոնֆանի* գործակալության տրամադրած նյութերից: Ամսագրի հինգերորդ էջում արտատպված է Գորրինիի հարցազրույցի վերջին հատվածը, որին ամբողջությամբ անդրադարձանք սույն գրքի նախորդ գլխում: Նույն էջին ընթերցում ենք Ալեքսանդրապոլից ստացված «Հայ կամավորները» հոդվածը, որում մասնավորապես ասվում է.

«Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմը հայերի համար սուրբ պատերազմ է, կարելի է ասել մի նոր խաչակրաց արշավանք: Նրանց խանդավառությունն այնքան մեծ է, որ այդպիսի օր չկա, որ Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի փողոցներում ցույցեր չանեն, հանդես գալով քրիստոնյաներին հարստահարող դարավոր թշնամու դեմ ելույթներով: Բազմաթիվ ուսանող-ուսանողուհիներ կան, որոնք փախչում են հայրական տներից՝ միանալու հայ կամավորականների ջոկատներին: [...] Վերջերս, Ալեքսանդրապոլի առևտրի մի դպրոցից բարձր դասարանի հինգ տղաներ փախել են՝ ճակատ գնալու նպատակով: Նրանցից մեկը, տասնհինգամյա մի պատանի, որին ստիպել էին ետ դառնալ, արցունքն աչքին բողբոջում էր, որ չէին ընդունել տարիքի պատճառով, և հավելում, որ ամեն գնով վերադառնալու էր, և եթե մեկ անգամ ևս մերժեին՝ ինքնասպան կլիներ:

Կարսում, զիմնագիայի բազմաթիվ աշակերտուհիներ, տղամարդու հագուստով կերպարանափոխված, ներկայացել են Կոմիտե, կամավոր գրվելու համար, բայց այնտեղ պարզել են նրանց հնարամտությունն ու ետ ուղարկել: Մի քանի օր անց, երբ Կարս գնացի, հանդիպեցի այս օրիորդներից երկուսին. «Թե՛ն մեզ մերժեցին,- ասացին ինձ,- այդուհանդերձ ինչ-որ բանի օգտակար լինելու նպատակով գումար հավաքեցինք, շատ ծխախոտ գնեցինք,

որպեսզի ուղարկենք զինվորներին»։ Այս բառերն արտաբերելիս անկեղծ ժպիտ ունեին իրենց դեմքին։ Էջմիածնի ճեմարանում չլսված դեպքեր են տեղի ունենում։ [...] Յոթներորդ կուրսի բոլոր ուսանողները պատերազմ հայտարարելու պահից սկսած ընդգրկվել են Անդրանիկի ջոկատում, սակայն միայն մի մասին է հաջողվել նրան միանալ, մնացածները սպասում են իրենց հերթին։ [...] Այո՛, հայերը հպարտ են զոհաբերելու իրենց կյանքն ու ինչքը հանուն հայրենիքի [...]»։

I Volontari armeni

La guerra contro la Turchia è per gli armeni una guerra santa, una nuova crociata, si direbbe. L'entusiasmo fra essi è tale, che non passa giorno senza si abbia qualche manifestazione nelle vie di Kars, di Alessandropoli, di Erivan, con discorsi contro il secolare nemico, l'oppressore dei cristiani. Ci sono tanti studenti e studentesse i quali fuggirono dalle loro case paterne per andar a raggiungere i corpi volontari armeni, che la cosa prende l'aspetto di una vera epidemia.

Recentemente, da una scuola di commercio di Alessandropoli, sette studenti della classe superiore hanno preso la fuga per recarsi al fronte. Uno di essi, un ragazzo quindicenne, forzato di tornare sui propri passi, si lamentava colle lagrime agli occhi, per non essere stato accettato a causa della sua età, ma aggiungeva che vi sarebbe ritornato a qualunque costo, e che se veniva respinto ancora una volta si sarebbe suicidato.

A Kars: narocchio studentesse del

Հարված «Հայ կամավորները» հոդվածից, *Armenia*, հ. 1,
15 հոկտեմբերի, 1915, էջ 5

Այս հոդվածին հետևում է «Վանի ապստամբությունը. իտալական վկայություն» հոդվածը, որը ներկայացնում է ֆրանսիական *Régie* ծխախոտի ընկերության Վանի մասնաճյուղի տնօրեն իտալացի Ն. Լեմիի հետ ունեցած հարցազրույցը.

«Մինչև ապրիլի 4-ը ոչինչ չգիտեի այն մասին, թե ինչ էր տեղի ունենալու,- ասում է Լեմին: Այդ օրը Վանի կուսակալ Ջևդեդ փաշան ինձ ու օսմանական բանկի կառավարչին իր մոտ կանչեց: Քողարկված բառերով մեզ հասկացրեց, որ գիշերը չանցկացնենք հայկական թաղամասում գտնվող մեր բնակարաններում, այլ մնանք մեր գրասենյակներում, որոնք կառավարական շենքերին հարակից էին: Չուզեցավ բացատրել ասածի իմաստը, բավարարվելով ասել, որ կատարել էր իր պարտքը, ժամանակին զգուշացնելով մեզ՝ որպես եվրոպացիներ, և եթե մենք մտածենք չենթարկվել, ապա նա կհրաժարվի ցանկացած պատասխանատվությունից:

Ստիպված եղանք գիշերն անցկացնել մեր գրասենյակներում: Ջզում էի, որ Վանի հայերի տրամադրությունն այլևս առաջվանը չէր, բայց ամենևին չգիտեի, թե ինչ էր հասունանում: Հայաստանի մյուս մասերից եկող լուրերը խորապես ճնշում էին հայ ժողովրդին, բարձրանում էր նրա ցասումը: Այս հոգեվիճակն այնպես սրվեց Վռամյանի ձերբակալության և Իշխանի սպանության հետևանքով, որ ապրիլի վեցին իմ աշխատողներից ոչ մեկը, բոլորն էլ հայ, աշխատանքի չեկավ⁵²: Իրավիճակը լարված էր, զգացվում էր, որ փոթորիկ էր սկսվելու:

⁵² Հ. Գրիգորյանը (2015: 52) «Հովակիմ Շահբազյանի «Դատվան» անտիպ հուշագրությունը» հոդվածում նշում է. «Կասկած չի հարուցում, որ Վանի կուսակալ Ջևդեդի կողմից ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչ Իշխանի (Նիկողայոս Պողոսյան) ու նրա ընկերների սպանության կազմակերպումը Հիրճում և Ա. Վռամյանի դավադիր ձերբակալությունը Վանում դարձան վճռորոշ ազդակներ հայերի ինքնապաշտպանության համար»:

L'insurrezione di Van

Una testimonianza italiana

Il giornale armeno *Horizon* di Tiflis ha intervistato il direttore della sezione di Van della Società anonima dei tabacchi francese « Régie », signor N. Lemi, italiano, sulla insurrezione che durò un mese e che rese possibile l'occupazione della città di Van da parte dell'esercito russo-armeno. Il signor N. Lemi ha così esposto le sue impressioni:

« Fino al 4 aprile io non sapevo niente di quello che doveva succedere. In quel giorno il governatore di Van, Gevded pascià, mi chiamò presso di sé insieme al direttore della Banca ottomana. Con parole oscure egli ci invitò a non passare le notti nelle nostre abitazioni, che si trovavano nel quartiere armeno, ma bensì nei nostri uffici, che erano attigui agli edifici governativi. Egli non ci volle spiegare la ragione di questo invito, accontentandosi di dire che credeva di aver fatto il suo dovere avvertendoci in tempo, siccome europei, e che nel caso in cui noi non pensassimo bene di obbedirgli egli declinerebbe ogni responsabilità. Fummo obbligati a pernottare nei nostri uffici.

« Io notavo che la disposizione d'animo del popolo armeno di Van non era più quella di prima, ma non supponevo nemmeno ciò che stava maturandosi. Le terribili notizie che arrivavano dalle altre parti dell'Armenia, impressionavano grandemente la popolazione armena, in cui andava crescendo lo sdegno e l'ira. Questa disposizione d'animo s'accentuò in tal grado per l'arresto di Vramian e per l'uccisione di Ishkhan, che il 6 di aprile nessuno dei miei impiegati, che erano tutti armeni, si recò al lavoro. L'ambiente era carico d'elettricità e si sentiva che la tempesta stava per scatenarsi.

«*Վանի*

ապստամբությունը»,

Armenia, h. 1, 15

հոկտեմբերի, 1915, էջ 6

Հաջորդ օրը, առավոտյան ժամը վեցին, ապստամբությունն արդեն պայթել էր: Ես քնած էի և արթնացա խուլ ձայնից, որը գալիս էր փողոցից, որտեղ շատ մարդ էր հավաքվել: Դեռ լավ չէի ընկալել իրականությունը, երբ երկու գնդակ փչրեցին սենյակիս ապակիները: Այդժամ ամեն ինչ հասկացա. ժողովուրդը ոտքի էր ելել գեներով պաշտպանվելու: Շուտափույթ հագնվեցի և պատասպար-

վեցի իտալական հյուպատոսությունում, որտեղ մնացի քսանինը օր շարունակ: Այնտեղ գտնվում էին մաս շատ հայ ընտանիքներ, որոնց հյուպատոսը պահում էր իր ծախսով: Քանի որ հյուպատոսությունը գտնվում էր հայկական թաղամասում, ականատես եղա հայկական այն հերոսական ինքնապաշտպանությանը, որը տևեց երեսուն օր: Խոստովանեմ, որ սկզբից թերահավատ էի հայերի հաջողությանը. հայկական թաղամասն ամբողջովին պաշարված էր թուրք-քրդական բանակի կողմից, և որքան էլ կարողանային հերոսաբար մարտնչել, հայերն, իմ հաշվարկով, պետք է նահանջեին ռազմամթերքի ու պաշարների բացակայության հետևանքով: Սակայն կարճ ժամանակամիջոցում նրանք ցույց տվեցին, թե ինչ եվրոպական կազմակերպվածություն ունեին, որը և՛ կատարյալ էր և թե՛ ապշեցուցիչ Թուրքիայի մնան մի երկրում: Անմիջապես «Հայկական խաչ» կազմակերպվեց, որը գերազանց ծառայեց իր նպատակին: Ես հիացմունքով հետևում էի, թե ինչ ճշգրտությամբ և կանոնավորությամբ էին հայկական զորքերը միմյանց փոխարինում, և տեղի էր ունենում ռազմամթերքի և ուտելիքի բաժանում: Այլևս չէի կասկածում. ով ուներ մնան կազմակերպվածություն, չէր կարող չհաղթել: Թշնամին երեսուն օրվա ընթացքում հայերի վրա նետեց 17125 նռնակ:

Թուրքերը Էրզրումից բերել տվեցին նորաստեղծ թնդանոթներ, որոնք անձամբ գործի դրվեցին գերմանացի սպաների կողմից: Սա էլ չկարողացավ հաղթել հայերին: Թուրքը առյուծ է դառնում, երբ գործ ունի անպաշտպան բնակչության հետ: Այսպիսով, Ջևդեղ փաշան իր ցասումը թափեց Վանի հայ բնակչության գլխին: Թուրքերն ավերեցին երեք հարյուր գյուղ, սպանեցին տասնյակ հազարավոր մանուկների ու երիտասարդների: Ջևդեղ փաշան Վան բերել տվեց վերապրյալներին՝ կանանց, աղջիկներին ու ծերերին, և նրանց մի քանի օր առանց ուտելիքի թուրքական թաղամասում թողնելուց հետո մղեց դեպի հայկական թաղամաս, այն հույսով, որ պաշարի բացակայության հետևանքով սպատամբները կհանձնվեին: Թուրքերը, տեսնելով իրենց զոհերի անը և որ այլևս անհնարին էր կոտ-

րել հայերի համառ դիմադրությունը, դադարեցրին պաշարումն ու փախան [...]»:

Ավարտելով իր հարցազրույցը, Լեմին ընդգծում է. «Հնարավոր չէ ապագան կանխագուշակել, սակայն մի բան հստակ է, որ հայերի այս ողբերգության պատճառ հանդիսացողները անպատիժ չեն մնա»:

«Պատերազմը և Հայաստանը», *Armenia*, հ. 1, 15 հոկտեմբերի, 1915, էջ 7

«Արմենիա» ամսագրի անդրանիկ համարի մյուս հոդվածներն են՝ «Սազանոֆի գովեստը», «Պատերազմը և հայերը», «Փարիզի և Իտալիայի հայկական գաղութները», «Կազմակերպված բնա-

ջնջում», «Թորգոմ կապիտանի մի նամակը», «Գրիգոր Չոհրապը
և հայերի մարտիրոսությունը», «Վրե՛ժ», «Զսանը», «Մամուլի մի-
ջոցով. խաչը բարձրացրած Հայաստանը», «Թուրքիան և հայե-
րը», «Հայերի ճակատագիրը», «Ոճրագործություն ընդդեմ հայե-
րի» հոդվածները:

Ամսագրում զետեղված մի հայտարարությունից հայտնի է դառ-
նում, որ «Երբ Իտալիան Ավստրիային պատերազմ հայտարարեց,
Փարիզի հայ համայնքն անմիջապես իր անդամներից հավաքեց
3000 լիր՝ Իտալիայի Կարմիր Խաչի համար: Գումարը հանձնվել
է Փարիզում Իտալիայի դեսպանին»: Մեկ այլ հայտարարություն
ընդգծում է ամսագրին բաժանորդագրվելու կարևորությունը՝ նշե-
լով, որ «հայկական հարցին ձեր սրտակցության ամենագործուն
դրսևորումը կլինի «Արմենիա» ամսագրին բաժանորդագրվելը»:

La Turchia e gli armeni

I bollettini quotidiani della grande guerra, la quale assorbe l'attenzione del mondo civile, distolgono il pensiero dagli episodi di politica interna, che in altri tempi sollevavano l'indignazione della stampa liberale. Così passano inosservati o rimangono ignoti i massacri, che nelle regioni orientali del dominio turco si riproducono da qualche tempo e sembrano rispondere a un piano prestabilito. Parlo degli armeni, di questo popolo martire, che da trent'anni la diplomazia europea venne illudendo con promesse di riforme, che essa avrebbe saputo imporre al Governo turco, ma che non furono mai nemmeno tentate. L'altro giorno sul *Journal de Genève* notizie avute da fonti non sospette, sicurissime anzi, rivelavano l'opera di sterminio, che i soldati e gli irregolari della Sublime Porta stanno compiendo sulle infelici popolazioni cristiane dell'Armenia. Col pretesto di cercare armi nascoste, centinaia di abitanti vennero fucilati in ogni villaggio; altri, che non vollero decidersi ad abbracciare la religione dell'Islam, vennero apediti verso il Sud, a gruppi di cinquecento o seicento persone per volta, in gran parte donne, vecchi, fanciulli. A questi deportati venne vietato di portare con sù alcuna cosa delle loro robe: qualcuno di loro, che era riuscito a nascondere negli abiti qualche poco di denaro, venne derubato e spogliato per istrada. Gli averi, le case, i negozi dei

«Թուրքիան և հայերը»,
Armenia, h. 1, 15 հոկտեմբերի,
1915, էջ 11

Հետաքրքիր են «Արմենիա» ամսագրի քաղաքական բովանդակության վերլուծական հոդվածները, որոնց մի մասը կրում է իտալացի լրագրողների ստորագրությունը, իսկ մյուս մասը ծածկանուններով են՝ Սուրեն, Դոկտոր, Գարեգին, Արամայիս, Արմենիուս և այլն:

Օրինակ *Դոկտոր* ծածկանունով է ստորագրված «Կազմակերպված բնաջնջում. թուրք-գերմանական արյունարբու ամբոխն Հայաստանում» հոդվածը, որում հեղինակը գրում է.

«[...] Կրկին հոսում է հայոց արյունը: Արդեն մի քանի ամիս է, ինչ գերմանացիների վարժեցրած և գրգռած թուրքերն իրականացնում են մի սարսափելի ծրագիր. հայ ժողովրդի բնաջնջումը իր իսկ դարավոր հայրենիքում: Եվրոպայում պատերազմի պայթյունից անմիջապես հետո թուրքերը բացահայտ հայտարարում էին, որ հայերի ճակատագիրն արդեն որոշված էր. թուրք-գերմանական ծրագիրը որոշել էր հայերի բնաջնջումը: Թուրքերն այլևս կարիք չունեին փնտրելու կամ հորինելու հայկական անարխիսայի կամ ապստամբության պատրվակ: Նրանց բավարար էր գերմանացիների գործածած «անհրաժեշտությունն օրենք չի ճանաչում» նշանաբանը⁵³: 1895-96 թթ., Աբդուլ Համիդը նոր էր ավարտել Հայաստանի արյունալի ջարդերը, կոտորելով քաղաքակիրթ ու քրիստոնյա երեք հարյուր հազար անմեղ մարդու, երբ գերմանական Կայզերը շտապեց մահմեդականների խալիֆին տանել իր կայսերական շնորհավորանքները, սեղմել հայկական արյունով դեռևս աղտոտ ձեռքը ստանալու իր անարգ արարքի դիմաց բազում արտոնություններ, ինչպես նաև անձնական մվերներ, որոնց արժեքը մեկ միլիոնից առավել էր: Մենք՝ հայերս, կայսեր այդ աստիճան

⁵³ *Necessitas non habet legem* (լատ.) – «Անհրաժեշտությունն օրենք չի ճանաչում» արտահայտության հեղինակն է Ք.ա. առաջին դարում ապրած հռոմեացի դրամատուրգ Պուբլիոս Սիրիոսը: Արտահայտությունը գործածվել է նաև ԺԶ դարում Նիկոլո Մաքիավելիի կողմից մասամբ ամփոփելու այն գաղափարը, որ թագավորությունն ու սեփական շահերը պաշտպանելու նպատակով իրականացված գործողություններն արդարացված են, նույնիսկ եթե դրանք հակադրվում են օրենքին և բարոյական նորմերին:

անարգ արարքի առջև շվարեցինք: Սակայն, միանգամայն հեռու էինք երևակայելուց, որ այդ ողբերգական դեպքերից քսան տարի անց գերմանացիների հրամանատարության ներքո գտնվող թուրքական բանակը կիրականացներ Թուրքահայաստանում տեղի բնակչության բնաջնջումը: Դեռ ավելին, մենք միամտաբար որոշակի լավատեսություն էինք տաժում, համարելով որ թուրքական բանակում գերմանացի սպաների ներկայությունը կզսպեր թուրքերի վայրենի բնագոր: Այն ինչ մեր մտքով չէր կարող անցնել, այսօր, ցավոք, ողբերգական իրականություն է: [...] Թուրք-գերմանացիների վայրագությունները վեր են ցանկացած ամենահրեշավոր երևակայությունից»⁵⁴:

Հեղինակը շարունակում է հոդվածը, ներկայացնելով և վերլուծելով հյուպատոս Գորրինիի հարցազրույցում զետեղված իրադարձությունները⁵⁵: Այնուհետև, կրկին անդրադառնում է գերմանացիների վայրագություններին և ընդգծում. «Երկար տարիներից ի վեր Գերմանիան նպատակ ուներ թուլացնել հայկական տարրը իր իսկ երկրում, խորհուրդ տալով թուրքական կառավարությանը հայերին բռնի արտագաղթել դեպի Միջագետքի դաշտավայր, որտեղից անցնում է Բաղդադի հայտնի երկաթուղին: Հայերին դժվար չէր կռահել թուրք-գերմանացիների գաղտնի նպատակը: Խաբեբա փորձի ձախողումից հետո Թուրքիան ու Գերմանիան առաջարկեցին հայերին միանալ նրանց, Եվրոպայում պատերազմի պայթելու հենց սկզբից, որպեսզի հեշտացնեին թուրքական ներխուժումը Կովկաս: Գերմանիան և Թուրքիան պահանջում էին, որ հայերը միանային իրենց երեկվա ջարդարարներին ու առաջնորդեին թուրքական ավազակախմբերը դեպի Կովկաս և նորից թուրքերին հպատակեցնեին երկու միլիոն հայերի, որոնք բարգավաճում են ցարական կայսրությունում: [...] Մինչդեռ հայերը ողջունեցին Անտանտի ազատ և արդար դատը: Բնական էր, որ հայ ժողովուրդը խանդավառությամբ մասնակցեր իրենց դարավոր

⁵⁴ «Armenia», հ. 1, 1915, էջ 9-10:

⁵⁵ Տե՛ս գլուխ Բ:

Uno sterminio organizzato

La follia sanguinaria dei turco-tedeschi in Armenia

Il fato tragico nuovamente si abbatte sull'infelice Armenia. Nuovamente scorre il sangue armeno. I turchi rimpinzati di cultura tedesca, ammaestrati ed istigati da istruttori tedeschi, hanno iniziato da alcuni mesi l'esecuzione di un piano spaventoso: lo sterminio della razza armena, nella propria patria quaranta volte secolare... Subito dopo la conflagrazione europea i turchi dichiaravano apertamente, che la sorte degli armeni era già decisa: era deciso, nel programma turco-tedesco, lo sterminio degli armeni. I turchi non avevano più bisogno di cercare o di inventare pretesti di anarchia e d'insurrezioni armenie. Bastava loro il molto tedesco: *necessità non conosce legge*.

Nel '95-'96 il Sultano Abdul-Hamid aveva appena finito d'insanguinare l'Armenia massacrando 300.000 persone, innocenti, civili e cristiane, quando il Kaiser tedesco s'affrettò a portare al Califfo dei musulmani le sue imperiali congratulazioni, stringendogli la mano ancora lorda di sangue armeno per ricevere in premio del suo ignobile atto l'ughe concessioni, nonché regali personali del valore di oltre un milione. Dinanzi a tanta abbiezione imperiale noi armeni rimanemmo sbigottiti. Ma eravamo ancora ben lontani dall'immaginare che vent'anni dopo di quella infausta data l'esercito turco guidato da comandanti tedeschi avrebbe inaugurato nell'Armenia turca lo sterminio della razza autoctona. Anzi noi nutrivamo ingenuamente un certo ottimismo, pensando che la presenza nell'esercito ottomano di ufficiali tedeschi avrebbe frenato gli istinti feroci del turco. Ciò che ripugnava alla nostra mente di concepire è oramai, purtroppo, tragica realtà. I turco-tedeschi hanno deciso la distruzione sistematica organizzata di tutto un popolo ed eseguisciono il loro piano con precisione mostruosa: nemmeno un armeno deve

in parte massacrati, in parte internati ed esiliati, cioè condannati a una lenta agonia. Ma la ferocia turco-tedesca ha raggiunto il suo culmine nelle città marittime ove vivevano forti colonie armenie. Secondo le informazioni ufficiali del console italiano di Trebisonda, dei 15.000 armeni ivi abitanti appena un centinaio ha potuto salvarsi! I turchi dopo aver saccheggiate, devastate, incendiate tutto quanto apparteneva agli armeni, si sono gettati come belve feroci sulla popolazione armena precedentemente disarmata e l'hanno sterminata. I dettagli di questi massacri che ora soltanto ci giungono sono orrendi, inenarrabili. I turchi hanno strappato migliaia di bambini armeni ai loro genitori, li hanno caricati sulle barche e li hanno affogati nel Mar Nero, dinanzi agli occhi degli sventurati genitori esterrefatti. Molti di costoro sono impazziti prima di cadere sotto il pugnale turco. I padri armeni di Venezia mantenevano un ottimo collegio a Trebisonda, dove ricevevano una accurata educazione centinaia di bambini e bambine armeni. I turchi si presentano al direttore del detto collegio — un pio religioso, Padre Sarjan, che è stato per vari anni direttore del noto collegio armeno di Venezia — reclamando i suoi scolari per sgozzarli. Nessuna preghiera, nessuna supplica del buon frate armeno ha valso a impietosire le belve. Visto che il direttore non consegna loro i suoi scolari, essi s'impadroniscono di lui brutalmente e dopo averlo decapitato, gli segano gli arti inferiori. Allora comincia la carneficina degli innocenti, nessuno di tanti scolari rifugiatisi nel collegio si è salvato. Un brutto sventura una bambina viva per osservare i genitali della donna armena! Un altro mostro squarcia il petto a un bambino per estrargli il cuore ancora palpitante! La penna inorridisce e si rifiuta di

«Մազմակերպված բնաջնջում», *Armenia*, h. 1, 15 հոկտեմբերի, 1915, էջ 9

թշնամի թուրքի դեմ ռուսական պատերազմին: Ոչ միայն Կովկասի բոլոր հայ երիտասարդները կամավոր գրվեցին ռուսական բանակում, այլև հեռավոր Ամերիկայի ամերիկացի մեկնեցին հազարավոր հայեր՝ պատրաստ զոհաբերելու իրենց կյանքը հանուն հայրենիքի փրկության, որ առ այսօր ճնշված է թուրքական լուծից: Նրանք, ովքեր չկարողացան հասնել հարազատ երկիր, կամավոր գրվեցին ֆրանսիական բանակում, որտեղ վեց հարյուր հոգով հերոսաբար մարտնչում են՝ պատրաստ մեռնելու հանուն ազատ և անմահ Ֆրանսիայի: Մյուս հայերը երջանիկ են կռվելու ընդհանուր թշնամու դեմ անգլիական ազնվական դրոշի ներքո: Բելգիայի բազմաթիվ հայ ուսանողներ էին մարտնչում իրենց բելգիացի ընկերների կողքին և ընկան իրենց հյուրընկալած երկրի համար: Տորինոյում ապրող ընդամենը հինգ հայերից մեկը, համալսարանն ավարտող մի երիտասարդ ինժեներ, խանդավառությամբ հազավ զինվորական պատվելի համազգեստը և որպես կամավոր ընդգրկվեց ռազմաօդային նավատորմի մեջ:

[...] Հայ ժողովրդի համար այս օրհասական պահին, մարդկության անունից հուսահատ կոչ ենք անում ողջ քաղաքակիրթ աշխարհին, զոհերի անունից պաղատում ենք բոլոր վեհանձն սրտերին, որպեսզի դադարեցնեն ամեղների ջարդերը: Մի՞թե հնարավոր է, որ աշխարհն անտարբեր մասնակցի քաղաքակիրթ ու քրիստոնյա մի ազգի ճնշմանը: Ադանայի սարսափագրու դեպքերի համար հայ բանաստեղծը գոչում էր. *Ո՛վ մարդկային արդարութիւն, թո՛ղ ես թքնեմ քու ճակատիդ*⁵⁶:

Մենք պայքարում ենք սպասելով արդար դատաստանի [...] և հու՛յս ունենք: Հու՛յս ունենք, այլապես պետք է պոետի բառերին ավելացնենք. «*Քաղաքակրթություն, թքու՛մ եներ քո երեսին*»⁵⁷:

⁵⁶ Մեջբերումը Սիամանթոյի «Պարը» բանաստեղծությունից է:

⁵⁷ «Armenia», հ. 1, 1915, էջ 9-10:

La sanzione tedesca

Finché settimane fa l'organo infame e ferreo dei Giovani Turchi, il *Tanin*, pubblicava testualmente questo seque: « perché i turchi possono vivere tranquilli, o bisogna massacrare tutto le donne armeno oppure convertirle con la forza alla religione maomettana ». Il giornale turco lanciava questa sfida allora e ottreggiosa in faccia a tutta l'umanità civile, sicuro dell'appoggio della Germania, anzi istigata da questa. Alcuni giornali tedeschi approvavano questo piano infernale del Governo ottomano ritenendolo pienamente legale e naturale. *La Hamburger Nachrichten* scrisse o che l'attibulino della Turchia riguardo agli armeni - quasi fronte, perché essi si sono ribellati contro il Sultano.

Il più ferace (almeno dai massacratori degli armeni e il conte Reventlow, il cinnamo del quale non soltanto offendè i sentimenti d'ogni uomo, ma discolora la stessa Germania, quando alla Camera dei Lords, lord Curzon rise a cackone il numero degli armeni massacrati dai turchi - « la cifra è di almeno 800 mila, il *New York Times* scrisse nella *Zeitsche Tages Zeitung* - « si tratta di una commedia mologna inventata dagli inglesi e dagli avvocati per gettare uno struzzo di vetro sulla Turchia e sulla Germania. Se la *Suddeutsche Post* - scrive egli - « la condotta di reprimere con tutti i mezzi le agitazioni degli armeni, non ha semplicemente fatto uso di una misura giustificata e necessaria... Il protodella Gerusalem e di disonor tedesco è in ogni caso al fianco dei nostri alleati turchi, senza nessuna distinzione di sorta ».

line e la Germania per darsi convegno a Istanbul.

Non soltanto tutto il mondo civile, incrollato davanti ai terribili massacri degli armeni profeta, ma gli stessi turchi «sercero il decreto emanato da Costantinopoli, che condannava ostinatamente tutti gli armeni alla distruzione. Confessano gli armeni se os che le agenti contro i turchi si opposero al patto alla deportazione in massa degli armeni. Anche le istituzioni del comm. Garcini e autoriza ad

oceri gli armeni testarono, prima di lasciarsi spazzare dai turchi, di ribellarsi e di vendicare la loro vita. Questo è il loro diritto, per questo il Tanin invita le autorità a massacrare tutte le donne armeno; e la Germania, dotta, sapiente e forte, si mette al fianco dei turchi, senza nessuna critica, né insistenza di sorta. Si badi al sommo e Livello segnalato di questa frase: « senza nessuna critica, né distinzione di sorta ». Nemmeno la popolazione massacrata pare giunta a questo grado di abiezione «ale levamento. Ben disse un armeno residente a Torino che i tedeschi hanno sostituito al cervello gli intestini.

Se il conte Reventlow non avesse sostituito al proprio cervello la massa intestinale poi gli armeni volute rispondere che gli esseri commessi dai turchi in Armenia non sono una indegna commedia inventata dagli inglesi e dagli americani per spazzare velosissima Turchia e alla Germania. Queste due nazioni sono così si sono coperto da tanta e tale infamia che nella suo macchiarsi di ciò. Al Kaiser germanico, infame amico e confidente del reaso secondo lui, e di suoi sudditi fedeli faremo un istante questo scrive l'*Unteroffizier Romano* nel suo numero del 20 ottobre 1914. Non ci deve importare se essi quindi veramente vorranno ancora afferitare che anche l'organo del Vicario di Cristo lusinga indigne commedie: « Avrete già partecolareggiate informazioni - scrive il suddetto giornale - sulla strage della zona armena. Non è possibile avere un'idea adeguata degli orrori commessi contro quest'infelici nell'interno dell'impero. In alcuni luoghi sono stati massacrati, in altri deportati in lunghi deserti, dove sono morti di fame, se pure vi sono arrivati, e morte durante il tragitto.

TIPICI DI RIVOLUZIONARI ARMENI
Armenia (gruppo uomini) Serap (gruppo) Rapap (gruppo marciante)
il leone del Daron ed i suoi leoncini.

«*Գերմանական պատիժը*», *Armenia*, h. 2, *նոյեմբեր 15, 1915*, էջ 7

«Արմենիա» ամսագրի երկրորդ՝ նոյեմբերի համարում կրկին *Գոկիրր* ծածկանունով է ստորագրված «Գերմանական պատիժը» հոդվածը, որում հեղինակը գրում է.

⁵⁶ Բացակայում է ամսաթիվը, սակայն հայտնի է, որ այն ստացվել է 1915 թ. հոկտեմբերի 7-ին, ժամը 6.20-ին:

«Մի քանի շաբաթ առաջ Երիտթուրքերի օրգան անարգ ու կատաղի «Թանին»-ը բառացիորեն հրապարակում է հետևյալը. «Որպեսզի թուրքերը կարողանան հանգիստ ապրել, հարկավոր է կան կոտորել բոլոր հայ կանանց, կան նրանց մահմեդականացնել»: Թուրքական թերթը նետում էր այս գազանային և անոթալի մարտահրավերը ողջ քաղաքակիրթ մարդկության երեսին, վստահ լինելով, որ կունենար Գերմանիայի օգնությունը [...]: Գերմանական որոշ թերթեր վավերացնում էին Օսմանյան կայսրության այս դժոխային ծրագիրը, համարելով այն միանգամայն օրինական ու բնական: *Hamburger Nachrichten* թերթը գրեց, որ հայերի հանդեպ Թուրքիայի վերաբերմունքը միանգամայն արդարացված է, քանի որ հայերը ապստամբել են Սուլթանի դեմ [...]:»:

Հեղինակը, հուսալով, որ «ոչ բոլոր գերմանացիներն են իրենց ուղեղը փոխարինել աղիներով» հիշում է «գտարյուն գերմանացի և կայսրին ծայրաստիճան հավատարիմ հպատակ» Լեպսիուսին, որը 1895-96 թթ. ջարդերից հետո գրել էր «Հայաստանը և Եվրոպան» իր գիրքը, դիմելով իր ազգին այս բառերով. «Պաղատում ենք մեր ընթերցողներին, որ հիշեն հետևյալը. հայկական կոտորածների արդյունքում մահացել է հարյուր հազար անմեղ մարդ... Մեր թերթերը, որ գրում են ապստամբությունների, դավադիր հեղափոխությունների, ընդհուպ մինչև հայերի կողմից թուրքական կառավարության և մահմեդական բնակչության դեմ դրոյիչ գործողությունների մասին, անամոթաբար ստում են: Դույզն իսկ կասկած չկա, որ հայերի սպանողը, որը կատարյալ կերպով կազմակերպված է եղել Կոստանդնուպոլսի կառավարության կողմից, թուրքերի համար զվարճանքի միջոց է եղել... Թուրքերը շուտով հոգնելով անգեն ու անպաշտպան հայերին գլխատելուց, սրախողխող անելուց, խեղդելուց, կախելուց, մորթելուց [...] որոշեցին իրենց արիեստի մեջ որոշակի բազմազանություն մտցնել ու մտածեցին խորովել նրանց, կախել գլուխն ի վայր, կտրել ծայրանդամներն ու դնել դեռևս արյունոտ բերանների մեջ, աչքերը հանել, կտրել ականջները, քիթը [...] Սակայն այս ամենը ևս բավարար հաճույք չէր պատճառում թուրքերին: Անցան առավել դաժան միջոցների [...]:»:

ARMENIA

Un raro figlio della dotta Germania ha ripugnanza di immergere la sua penna nel fango, dove invece i conti Reventlow affondano tutta la faccia con orgoglio e voluttà.

Alla fine del capitolo sopra ricordato il dottor Lepsius invoca: « Quando il grido di dolore di un popolo martirizzato giungerà finalmente agli orecchi della cristianità? E che dicono di tutto ciò le grandi Potenze cristiane che da 18 anni hanno steso la loro mano protettrice sull'Armenia, avendo promesso e firmato colle loro firme e in nome dell'Onnipotente le riforme dell'Armenia? »

Il conte Reventlow e simili non soltanto commettono un delitto più nero ed incancellabile contro l'umanità, calpestando le vittime dei turchi, ma dimostrano di essere discesi nell'abbruttimento e nell'abbiezione molti gradini più giù degli stessi turchi. Nell'anno scorso, quando l'esercito tedesco invase la Russia, un generale prussiano obbligò, colle minacce d'un generale massiccio, gli abitanti di un Comune a portargli una somma ingente entro poche ore, e si dovette obbedirgli. Nello stesso tempo su un altro fronte l'esercito russo invadeva la Galizia. Un generale russo, per rappresaglia, obbligò, colle minacce, gli abitanti d'una città austriaca a portargli una somma uguale a quella che il generale prussiano aveva intascato. Quando gli abitanti folli di terrore presentarono al generale tutto quanto possedevano, questi loro rispose: Tenetevi pure i vostri denari. Io volli semplicemente farvi provare ciò che un generale tedesco fece provare agli abitanti di un Comune russo. Questo generale dell'esercito russo era un armeno: il generale Arutiunoff.

Quando i tedeschi un giorno avranno il cervello nella scatola cranica e la massa intestinale al posto normale, allora anche essi non si metteranno più sotto gli ordini del Kaiser criminale, né si alleeranno o combatteranno al fianco dei turchi, « senza nessuna critica, né distinzione di sorta ».

Nessuna disfatta per un popolo è più grave della cosciente rinuncia all'uso della ragione...

DOCTOR

« Գերմանական պարիժը »
հոդվածի ավարտը՝

Դոկտոր սիրոսագրությամբ,
Armenia, h. 2, 15 նոյեմբերի,
1915, էջ 8

Հեղինակը, մեջբերելով Լեպսիուսի նկարագրած թուրքական վայրագություններն, ընդգծում է, որ այսքան բանից հետո «Կայ-զերը և Գերմանիայի կառավարությունն ու հրապարակագիրները գլուխ են գոլում, որ դաշնակցում են Թուրքիային և կռվում են ազնվական և ասպետական թուրք ժողովրդի հետ»:

Ավարտելով հոդվածը, *Դոկտորը* գրում է, որ «Մի օր, երբ գերմանացիների ուղեղը կգտնվի զանգատուփի մեջ, իսկ աղիներն իրենց բնական տեղում, նրանք էլ այլևս չեն ենթարկվի ոճրագործ Կայզերի հրամաններին, ոչ էլ կդաշնակցեն թուրքերին ու կկռվեն նրանց կողքին: [...] Ազգի համար առավել ծանր պարտություն չկա, քան տրամաբանության գիտակցված հրաժարումը»⁵⁸:

Հոդվածագիրները փորձում էին գետնդել հայերի ողբերգությունը պատմաքաղաքական առավել լայն շրջանակի մեջ: Այդուհանդերձ, հեղինակները տառապանքի միջից շարունակաբար փորձում էին հույսի շող գտնել հայ ազգի անկախ և ազատ ապագայի համար: Սա է պատճառը, որ «Արմենիա» ամսագրի հետագա համարներում և հատկապես 1916 թվականին հրատարակված հոդվածներն ընդգծում են Ռուսաստանի դերը, հույս ունենալով, որ հարավային ճակատում ցարական Ռուսաստանի նվաճումները, որին նպաստում է նաև հայկական բանակը, կհանգեցնի Հայաստանի անկախությանը Անատոլիայի տարածքում, որտեղ հայերը դարեր շարունակ ապրել են: Այս ծայրահեղ լավատեսական տեսանկյան հետևանքով «Արմենիա» ամսագիրը շարունակական բախումներ է ունենում իտալական սոցիալիստական կուսակցության *Avanti!* օրաթերթի հետ, որը դեմ է պատերազմին և չի հավատում Մոսկվայի ազատության խոստումներին, մինչև որ 1918 թվականին «Արմենիա»-ն ի վերջո հրատարակում է «Ամոթալի հաղթանակ» վերնագրով մի հոդված, որում անդրադառնում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրին, ըստ որի բոլշևիկները պարտավորվում էին Թուրքիային վերադարձնելու հայկական տարածքները:

1915 թվականի «Արմենիա» ամսագրի վերջին համարը հրա-

⁵⁸ «Armenia», հ. 2, 15 նոյեմբերի 1915, էջ 7-8:

պարսկում և Միլանում բնակվող Վաննա Պիչչինի անունով մի ազնվականուհու ուղերձն Իտալիայի կանանց, որը ներկայացնում ենք ստորև.

Այն, ինչ կարող է անել իրաւուհին իր հայ քույրերի համար

Ciò che può fare la Donna Italiana per le sue Sorelle d'Armenia

Una nobile signora milanese c'invia il seguente generoso scritto rivolto alle Donne d'Italia. La signora ci ha pure rimessa una lettera che ha ricevuto da una signora armena, sua amica; lettera che pubblicheremo, per mancanza di spazio, nel prossimo numero.

In questo fatale momento le donne di quasi tutte le Nazioni europe pagano un tributo di dolore per i loro figli, i loro sposi, i loro fratelli, che sui campi insanguinati si offrono alla Patria. Ma è nobile, è generoso, è santo cotare l'esistenza per la grandezza della propria terra. La Donna che piange un suo caro caduto sul campo dell'Onore, ha in fondo all'anima un senso di sacro orgoglio che mitiga il suo acerbo cruccio. Ma vi è in questo terribile momento una creatura di Iddio che versa lacrime roventi per ben altro strazio, r'è un povero essere torturato, avvilito, sacrificato a un feroce e bestiale odio, che niuna ragione di conforto può trarre dalle sue terribili angosce, ed è la Donna armena.

Il pensiero rifugge dalle orribili atrocità che questa vittima innocente da lunghi anni subisce, solo perchè i suoi nomi reclamano il diritto sacrosanto di esistere, ed a un tale martirio continuato non si può rimanere indifferenti; ogni donna che abbia sensi di umanità, che riconosca il principio di giustizia, deve insorgere contro un tale massacro. Sia pure senza effetto immediato il suo grido di rivolta, sia soltanto platonico il suo gesto di protesta; non importa, una voce che insorge contro qualsiasi infamia è voce generosa che può trovare un'eco in cuori anche

«Այն, ինչ կարող է անել
իրաւուհին իր հայ քույրերի
համար», Armenia, h. 3,
15 դեկտեմբերի, 1915, էջ 8

Այս ճակատագրական պահին եվրոպական գրեթե բոլոր ազգերի կանայք վշտի մեջ են արևաթաթախի դաշտերում Հայրենիքի համար ընկած իրենց որդիների, ամուսինների, եղբայրների համար: Սակայն վսեմ է, վեհանշն հ սուրբ գոհել գոյությունը յուր հողի համար: Կինը, որ ողբում է Պարվի դաշտում ընկած իր հարազատին, հոգու խորքում սուրբ հպարտության զգացում ունի, որը մեղմում է իր դառը կսկիծը: Բայց այս օրհասական պահին Ասրծո մի արարած կա, որ աղի արցունք է թափում միանգամայն այլ փառապանքի համար: Գազանային կարաղի արելության գոհ դարձած, բարոյալքված, շարձարված մի խեղճ արարած կա, որին ոչ մի մխիթարություն զորու չէ ազատելու իր սարսափելի մոչամասնողի ճիրաններից. դա Հայ կինն է:

Այս անմեղ գոհը երկար փարիներ է, ինչ ենթարկվում է սարսափելի վայրագությունների, միայն այն բանի համար, որ իր փղամարդիկ պահանջում են գոյություն ունենալու սրբազան իրավունքը: Նման շարունակական մարտիրոսությանն անկարելի է անտարբեր մնալ: Ցանկացած կին, որ մարդկայնության զգացում ունի, որ արդարության սկզբունքներ ունի, պիտի ըմբոստանա նման կոտորածի դեմ: Իր բողոքի ձայնը թեկուզ լինի՝ առանց անմիջական ազդեցության, իր ըմբոստանալու քայլը լինի՝ նույնիսկ պղպարունական. կարևոր չէ, ձայնը որ բարձրանում է ընդդեմ ցանկացած վատ արարքի, վեհանշն ձայն է, որ կարող է արձագանք գրնել նաև կարծրացած սրտերում: Միանգամայն եսասիրություն կլինի սսել՝ հիմա պետք է մեր մասին մտածենք, չենք կարող մեր էներգիան վատնել մեկի վրա, որը մեզ չի պարկանում: Եթե կա մի մարդ արարած, որ փառապում է, յուրաքանչյուր ոք, ում կացությունը փոքր-ինչ ավելի փանելի է պարտավոր է չենք մեկնել:

Սա ես ասում եմ Իրալիայի իմ քույրերին: Ֆրանսիայի, Անգլիայի նման երկրները, որ այս պահին պարերազմի մեջ են ու քաջաբար մարտնչում են, Հայաստանին օգնելու կոմիտեներ են սրեղծում: Իրալիան չպետք է անզգա գրնվի: Ազատության ասպետներ Գարիբալդիի ու Մացցինիի հայրենիքը չի կարող անտեսել Հայաստանի սուրբ խնդիրը:

Questo dico alle mie sorelle d'Italia: in Francia, in Inghilterra, Nazioni che attualmente lottano e pugnano strenuamente, si formano Comitati Pro Armenia. L'Italia, non deve rimanere insensibile; la patria di Garibaldi e di Mazzini — cavalieri della Libertà — non può dimenticare la causa santa dell'Armenia.

Da una donna, appartenente a questa oppressa e sanguinante Nazione, ricevetti una lettera, giunta in ritardo per le difficoltà di inoltrare che incontra attualmente la posta internazionale; vi si ripete purtroppo, ciò che abbiamo appreso dalle corrispondenze dei giornali.

Non è facile dare consiglio a tanta sventura, noi non possiamo che protestare; non possiamo che lanciare un grido d'orrore contro tanta barbarie e mirare alle Nazioni sorelle per un solido appello a tutta la Civiltà europea, in questo momento pugnantissimo per un alto fine di giustizia.

4 Novembre 1915.

VANNA PICCINI.

Հարկած «Այն,
ինչ կարող է անել
իրաւունիին իր հայ
քոյրերի համար»,
հոդվածից, Armenia,
հ. 3, 15 դեկտեմբերի,
1915, էջ 8

Այս ճնշված ու արյունահոսող ազգին պարկանող մի կնոջից նամակ սրացա, որն ինչ ուշացումով հասավ փոստի ներկա դժվարությունների հերկանքով: Նամակում, ցավոք, կրկնվում է այն, ինչ իմացել էինք մամուլից:

Դյուրին չէ խորհուրդ տալ այդքան մեծ դժբախտության պարագայում: Մեզ այլ բան չի մնում անել, բան բողոքել, սոսկումի ձիչ բարձրացնել այդքան բարբարոսությունների դեմ և միանալ քույր պերությունների՝ միասնական կոչ անելու Եվրոպայի ողջ քաղաքակրթությանը այս պարերազմական պահին հանուն արդարության վեհ նպատակի⁵⁹:

4 նոյեմբերի 1915
Վաննա Պիչչինի

⁵⁹ “Ciò che può fare la Donna italiana per le sue Sorelle d’Armenia”, *Armenia*, anno I - n. 3, 15 dicembre 1915, p. 8.

Datemi un consiglio...

Nell'ultimo numero dell'*Armenia* pubblicammo un nobile articolo della signora Vanna Piccini, che ci aveva pure rimessa una lettera scrittale da una signora armena. Ecco tale lettera, che non ci fu possibile pubblicare nel precedente numero:

Cara amica,

Il dolore mi ha resa pazza. La sfortuna mi ha fatto perdere la testa. Voi che siete calma abbiate la bontà di suggerirmi un rimedio: datemi, per amor di Dio, un consiglio...

Ogni giorno apro il giornale con un terribile timore, una immensa angoscia, e vi trovo, con precisione quasi predestinata, orribili notizie della mia patria, dell'Armenia, una peggiore dell'altra, quella di oggi più atroce, più mortale di quella di ieri...

Un macello demoniaco, uno sterminio infernale, organizzato ed eseguito sistematicamente, prosegue da lungo tempo a danno de' miei disgraziati connazionali.

Le notizie private, che mi giungono per caso, sono purtroppo concordi con quelle date dai giornali.

«Ինչ խորհուրդ
պվե՞ք...», *Armenia*,
h. 1, 15 հունվարի,
1916, էջ 9

Ինչպես հասկանալի է դառնում ուղերձի բովանդակությունից, 1915 թվականի նոյեմբերի շրջան գրված այս կոչը նախապատմություն ունի: Վաննա Պիչչինին մի նամակ է ստանում Ն. Վարդյան անունով իր հայ բարեկամուհուց. «Թանկագին բարեկամ,- սկսում է նամակը տիկին Վարդյանը,- վիշտն ինձ դարձրել է խելագար: Գլուխս կորցրել եմ ձախորությունից: Դուք, որ խաղաղ եք, բարի եղեք ինձ դարման առաջարկել: Աստծո սիրուն, ինձ մի խորհուրդ տվե՛ք»⁶⁰: Այս կիրը մանրամասնում է հայ ժողովրդի ծանր իրավի-

⁶⁰ «Datemi un consiglio...», *Armenia*, anno II - n. 1, 15 gennaio 1916, p. 9.

ճակը. «սատանայական մի սպանդ է, դժոխային բնաջնջում, վա-
ղուց ի վեր կազմակերպված, որն իրականացվում է հետևողական
կերպով իմ դժբախտ ազգակիցների դեմ: [...] Ութ հարյուր հազար
հայ են արտոթել, որոնցից միայն մեկ երրորդն է կարողացել հասնել
վերջնակետին: Կանայք և աղջիկներ ապրում են թուրքերի հարեմ-
ներում: Կոստանդնուպոլսում մեկ ամսականից երկու տարեկան
երեխաների իրական վաճառք է եղել աճուրդի ժամանակ»⁶¹:

Շարունակելով նամակը, Վարդյանը փորձում է պատասխան
գտնել այն հարցին, թե ինչու են այս բարբարոս թուրքերի անդա-
դար հալածանքներն իրականանում հենց հայերի դեմ: «Գիտե՞ք
լուսատիտիկի առակը: Օձը խայթում է գիշերը խաղաղ փայլող
մի լուսատիտիկի: Վերջինս միամտորեն հարցնում է իրեն հալա-
ծողին՝ խայթելու պատճառը: Օձը հանգիստ պատասխանում է.
«Փայլում էիր»: Չեմ կարող գտնել մեկ այլ պատճառ իմ ժողովրդին
հասցրած հալածանքների համար: Եվ չեմ կարող հասկանալ թե
(մի ժամանակվա) բարի Աստված ինչու՞ է աշխարհ բերել այս
բարբարոսներին: Եվ եթե ունեցել է այդ գերագույն քմահաճույքը,
ինչու՞ է թուրքերին ստեղծելուց հետո անհրաժեշտություն զգացել
ստեղծելու օձերին ու կատաղի գազաններին: Եվ ինչու՞ է Ամենա-
կարողը թույլ տալիս այս բոլոր գազանություններն անմեղ մի ազգի
դեմ: Ողբից տկարացած իմ ձայնը գորու չէ բարձրանալ և հասնել
Աստծուն: Դու՞ք հարցրեք նրան պատճառն ու ինձ ասե՛ք»⁶²:

Հայտնի չէ, թե տիկին Ն. Վարդյանը որտեղից էր, սակայն, գրու-
թյան հետևյալ տողերից կարելի է ենթադրել, որ նա ակնհաստես
չէր դեպքերին, այլ դրանց հետևում էր հեռվից. «Պատահաբար ինձ
հասնող մասնավոր լուրերը, ցավոք, համապատասխանում են մա-
մուլի հրապարակած նորություններին: [...] Ամեն օր սարսափելի
մտավախությամբ բացում են թերթն ու կարդում կարծես նախա-
նշված ճշգրտությամբ սարսափելի նորություններ, որոնք գալիս են
իմ հայրենիքից, Հայաստանից: Մեկը մյուսից ավելի վատ, այսօր-

⁶¹ Նույն տեղում:

⁶² Նույն տեղում:

վանը՝ երեկվանից առավել կատաղի, առավել մահացու: [...]»:

E perché tutte queste incessanti persecuzioni dei barbari turchi verso gli Armeni? Conoscete la favola della lucciola? Una lucciola, che tranquilla brillava la notte, venne morsa da un serpente. La lucciola domandò ingenuamente al suo persecutore la ragione della punizione inflittale; il serpente rispose semplicemente: « Perché brillavi ».

Non so trovare altra ragione alle persecuzioni inflitte al mio popolo.

E non posso concepire perché il buon Dio (di una volta) abbia messo al mondo questi barbari; e, se ha avuto quel capriccio supremo, perché, dopo aver creato i Turchi, ha sentito il bisogno di creare i serpenti, le bestie feroci? E

«Ինչ խորհուրդ փվե՞ք...»,
Armenia, h. 1, 15 հունվարի,
1916, էջ 9

Bambini armeni venduti all'incanto

MILANO, 11.

Il Corriere della Sera ha, da Bucarest: «Si ha da Costantinopoli che da Brussa, da Cesaria, da Trebisonda, da Erzerum e da altre città dell'Asia Minore, sono stati trasportati nell'interno dell'Impero oltre 800 mila Armeni, di cui appena un terzo poterono giungere nelle località destinate.

«Le donne e i fanciulli vivono negli harem turchi. A Costantinopoli vi è stata una vera vendita all'incanto di bambini da un mese a due anni. Il Governo ottomano ha deciso di fare dei campi di con-

«Հայ մանուկներին վաճառել են աճուրդում», L'Idée Nazionale, սեպտեմբերի 12, 1915

Ամենևին չի բացառվում, նույնիսկ, որ տիկին Ն. Վարդյանն ապրած լինի Իտալիայում, քանի որ նամակում բառացի մեջբերումներ կան իտալական մամուլից, ինչպես օրինակ 1915 թվականի սեպտեմբերի 12-ի *L'Idée Nazionale* թերթի «Հայ մանուկներին վաճառել են աճուրդում» հոդվածից:

Տիկին Վարդյանն ավարտում է գրությունը հետևյալ բառերով. «Տվե՛ք ինձ, խնդրում եմ, մի խորհուրդ: Շուտափույթ դարման

առաջարկե՛ք: Թուրքիայում հայ ժողովրդի մնացորդների ժամերը հաշվված են: Քիչ հեռո, արդեն շա՛տ ուշ կլինի...»⁶³:

*Datemi, vi prego, un consiglio; suggeritemi
un rimedio immediato. Le ore dei resti della
popolazione armena di Turchia sono contate!
Più tardi, sarà troppo tardi...*

N. VARTIAN.

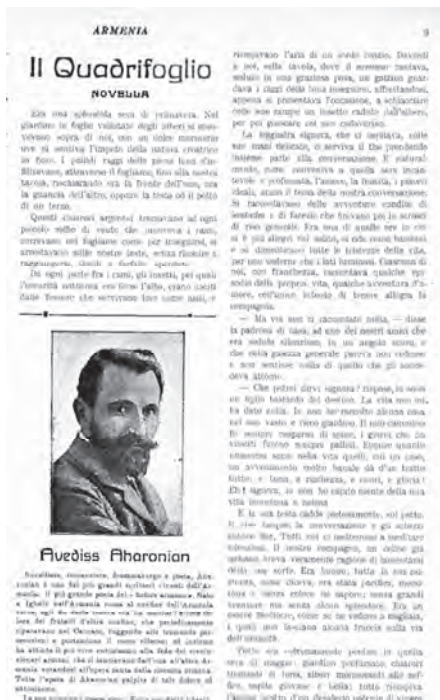
«Ինչ խորհուրդ փվե՞ք...», Armenia, h. 1, 15 հունվարի, 1916, էջ 10

Նամակից խորապես ազդված, Վաննա Պիչչինին որոշում է հանդերձ գալ ուղերձով: «Արմենիա» ամսագիրը, երկու կանանց գրությունները միաժամանակ հրապարակելու բավարար տեղ չուներնալու պատճառով, դեկտեմբերի համարում նախապատվությունը տալիս է Պիչչինիի ուղերձին, մինչդեռ տիկին Վարդյանի նամակը հրապարակում է հաջորդ՝ 1916 թվականի հունվարի համարում, թույլ տալով ժամանակագրական ետևառաջություն:

«Արմենիա» ամսագրում մեծ տեղ է հատկացված նաև մանկավարժական և մշակութային բնույթի նյութերի՝ նպատակ ունենալով հայ մշակույթը ներկայացնել հնարավորինս ամբողջական կերպով: Ամսագրի անդրանիկ համարը հիմնգերորդ էջում տեղեկացնում է, որ «*Արմենիան* կուրենա նաև գրական էջ: Մեր ընթերցողները կկարողանան առավել մոտ լինել հայկական հարցին, սիրելով Հայաստանը նաև նրա զգացմունքների և մտածողության դրսևորման շնորհիվ: Ցավում ենք, որ ստիպված եղանք գրեթե ամբողջովին հրաժարվել նման էջից այս առաջին համարի մեջ, այլ բովանդակության նյութերի առատության հետևանքով»:

⁶³ Նույն տեղում:

Հետագա համարներում, իրոք, հրատարակվել են հայոց պատմությանը, հայ արվեստին ու ճարտարապետությանը նվիրված նյութեր Չարյանի, Չամպոլիի, Ջինոտիի, Չանոլիի, Մեդայի, Գիզլերի կողմից: Գրեթե բոլոր համարները ներկայացնում են մի հայ գրողի կամ գրականագետի, այդ թվում Սիամանթո, Ահարոնյան, Ալիշան, Բրովյան, Դուրյան, Չարդարյան, Չոպանյան, Վարուժան և այլն, զետեղելով նաև վերջիններիս լուսանկարները: 1915 թվականին ծնունդ առած ամսագիրը շարունակել է կանոնավոր կերպով հրատարակվել մինչև 1918 թվականի հոկտեմբեր ամիսը⁶⁴:

⁶⁴ Երեք տարվա ընթացքում լույս է տեսել քսանյոթ համար: Սկզբնական շրջանում լույս էր տեսնում ամիսը մեկ անգամ, կանոնավոր հաճախականությամբ, հետագայում որոշ համարներ լույս տեսան միացյալ համարով: Մինչև 1918 թվականի սկիզբն ամսագիրն ուներ տասներկու էջ, մինչդեռ հետո, միացյալ համարներում էջերի թիվը հասավ մինչև 28-ի (Manunts, 1995: 52-53):

Camar Catibà

(RAPAIEL BADGANIAN)

1830-1892

Camar Catibà è uno dei precursori del risorgimento armeno. Nato a Nor-Nachicevan, dopo d'aver compiuto i primi studi, passa all'università di Dorbat (Russia), dove verso la metà dello scorso secolo si trovavano pure altri giovani armeni, che insieme con lui più tardi dovevano iniziare quella magnifica letteratura popolare destinata a scuotere l'anima asservita dell'Armenia. Vi si trovano tra gli altri Dodochian autore di una delle canzoni armonie più popolari *Zi-Seragh*, Miamnian, l'autore di *Fanciulla armena*, e Chetovpè Badgouian noto per il suo *Non è per me che viene la primavera*. Questo gruppo legge rimanendone profondamente impressionato, l'opera immortale dell'Apavian: *Le piaghe dell'Armenia*.

LE LACRIME DELL'ARAX⁽¹⁾

Lungo le rive della Madre Arax (2)
vagando io andavo,
dei vecchi secoli il ricordo
nelle onde cercando.

Ma esse incostanti sempre,
colle melmose acque
le rive battendo,
fuggivano gementi.

— « Arax perchè coi tuoi pesci
non eseguisi danze infantili?
Ancor lontano dal mare,
tu sei in tutto come me.

Perchè scaturiscono lacrime
dai fieri ed orgogliosi tuoi occhi?
Perchè fuggi così rapida
le stesse tue rive?

sapporita schiava
del tiranno le solide catene.

Ma essa non mi è esempio,
armena, il mio armeno soltanto io conosco;
esecrando lo sposo straniero
ognor vedova io rimango.

Era un tempo quando pur io
quale sposa magnificamente ornata
con mille e mille seduzioni
le mie rive sfioravo.

Era sereno e limpido il mio letto,
cullanti le onde;
Cucifero fino all'alba
nelle mie acque nuotavo.

Che mi resta di tali giorni?
Quali dei villeggi costeggianti,
small della facenti - 1915

rale Nicolaieff con fiori e croci, e tutti i partiti armeni colle loro bandiere e le armi salutano il generale. In mezzo a questo entusiasmo, fra gli auguri e le felicitazioni, si consegnarono le chiavi della città di Van al generale russo.

Come Seiadak, anche Van vive oggi nella storia, grazie alla sua storia creatrice.

Gloria a Vashuragan!

Gloria al popolo armeno combattente ed amante della libertà!

Daniele Varugian

L'oppressione turca in Armenia non s'è limitata al saccheggio, al capestro ed al massacro, ha avuto di mira altresì tutto ciò che era materialmente o moralmente armeno. Essa era così ferocemente severa per quanto si riferiva alle manifestazioni intellettuali del popolo armeno, che l'intellettuale armeno, fosse egli un poeta, un pensatore od un scienziato, doveva sottostare ad un vero supplizio: scrivere e parlare di argomenti permessi soltanto, i quali erano troppo pochi; e come se ciò non bastasse, per gli stessi argomenti permessi v'era una limitazione di vocaboli, che andava dall'incredibile al comico. Il chimico doveva celare ogni pubblicazione ed ogni esperienza che trattasse di esplosivi, e lo scrittore doveva non solamente occuparsi di argomenti permessi, ma vagliare i vocaboli e fare un vero studio sul proprio scritto, allo scopo che esso non contenesse nessuna frase, anche la più ingenua, che potesse esser considerata equivoca. Particolari cautele si dovevano usar sotto Abdul-Hamid, nell'impiego dei vocaboli « nato » e « stella », perchè il primo era sospetto in quanto il sultano rosso aveva troppo sviluppato quell'appendice ed il secondo era il nome della residenza imperiale (yildiz-Kiosc — palazzo della stella).

In simili condizioni si comprende come i cultori armeni delle lettere e del pensiero abbiano sentita una speciale attrazione per una atmosfera libera,

riviste, sotto il titolo *Il cuore della razza*, volume che lo schierò fra i primi poeti armeni viventi. A *Il cuore della razza* seguì dopo qualche anno un

altro volume, i *Canti pagani*. Delle poesie, di cui diamo la traduzione in prosa, « La terra rossa » fa parte di *Il cuore della razza*, l'altra « Antico amore » dei *Canti pagani*.

Allo scoppiar della guerra Varugian era ancora a Costantinopoli, e si è molto preoccupati per la sua sorte. Secondo notizie che fortunatamente non sono sicure sarebbe stato ucciso. È certo però che fu deportato. Auguriamoci che sia salvo. Egli è un grande poeta, e siccome giovane, molto può dare ancora alla letteratura armena. Se salvo, nella risorta Armenia egli sarà un esaltatore della Patria, un ispiratore di fede, ed un incitatore di tutte le energie nazionali che prepareranno la nuova grandezza della già gloriosa, poi martire e quindi eroica Armenia.

Armenia, h. 4, 1916, t. 7

Arsciagh Ciobanian

Uno dei migliori scrittori armeni: poeta, pubblicista, memore di storia, letteratura e nobile patriota.

Critico letterario del quotidiano *Harats* (Patria), pubblica due o tre la rivista *Zigaghi*. In collaborazione ha scritto *Il socialismo in Armenia* e si rifugiò a Parigi, ora vive la cella di San Vancani. Anzi l'indifferente lavoro letterario e patriottico: fonda la rivista letteraria *Arshak*, intesa a mostrare la migliore parte di sé a far conoscere in Europa la cultura armena.

Collaborò a riviste francesi, soprattutto alla *Mercure de France*, dove pubblicò *Armenia*. Ed intanto pubblica parecchie importanti opere in francese, lingua della quale è profondo conoscitore, mentre, d'altra

parte, è considerato uno dei migliori «librai dell'Armenia moderna» (Arshakapour).

Delle sue opere in armeno ricordiamo: *Voci di Armenia*; *Shahad* (Coraggio); *Vita di Bedros Terzian*; *Vita del poeta di M. Houshaghobian*; *Il socialista Arshak Haratsian*.

Le sue opere in francese sono: *Les moeurs d'Arménie*; *L'Arménie non habite, un territoire et ses habitants en Orient*, con prefazione; *Zénobie*, storia dell'epopea dell'antica Armenia, tradotta dall'armeno; *Poésie arménienne ancienne et moderne*, con prefazione; *Chants populaires arméniens*, opera provvista dall'Accademia francese; *Les traditions arméniennes*, traduzione della parte dei trovatori armeni di cui il Conte di Guiche, ambasciatore dell'epoca, era ambasciatore; *Journal de la Vie et de la mort de la jeune Arshak*, memoriale scritto a Parigi pochi mesi ed anni si pubblicò la traduzione italiana.

L'OSPEDALE

Sotto le nevi oblate di questo grande Ospedale.

Cui l'infelicità del landamento,
 E in petto al quale sventola la stendola della Morte,
 Vissi in angustia, sacri zigaghi, innumerosa moltitudine armena,
 E la casa de' desolati,
 Lo caso che non chissà le anime
 Dal ferace capriccio del Destino
 Strappate o le puer del Finis.
 Lo lagubre vano, ancor rimpianto, piangente, grondon sangue
 Tutti i volti del Mal della Vita.
 E uom che laggiù si tace, col petto affezionato,
 Cogli orecchi suoi, come sulla il peso d'un manto di granito,
 Che le mani attonchigliate
 Verso una immutabile chimera di libera città,
 E il Serenaggio degli occhi di sdegno e di speranza
 Quel magro spettro frangibile,
 Chè colla da perenne incubo strava,
 Si sente disorientare da un segreto nemico,
 E la Tiramide, dalle grida tempo, dagli urli senza luce e senza
 La mostruosa donna, da le fargole curia deformi, bregu-
 che, saltellata, immersa in un angelo luce, singulto caposamente,
 E nasconde la lesa doleranza fra le logore mani,
 E la Bruttezza, e l'altra da castorini aragonesi e lievi,
 Che stringendo lebbrie fra le dita lo specchio letale,
 Cerca nella magna trasparenza le rughe pretorale
 E i capelli canuti e la ruina
 In agguato, nascosto sotto l'impegnante splendore delle ferme,
 E la Bellezza, rima del ferreo della distruzione inevitabile.
 Qui la Bestialità, triste, spietata
 Gli occhi oscuri, smarriti;
 Ed ride lo Yellio, che si suavi e o balzi
 Ragione, incedibile, come frenetica calce
 D'altro spirito bizzarro disonore su caduti sacri,
 Ecco silenzio il Cuffo, che murevole
 Cerca l'orma di un'ambra stambica; ecco la Olypsia,
 Da la bocca comata, bionda di merca e di tanco,
 Ed ecco l'Amata, col core immenso palpitante e mudo
 Di setole angustie gonfie da la pelle fiorita, lentamente mortale;
 Ed ecco la Vecchiezza, sbeffando angustia e risibile;
 Ed ecco la Miseria, strivendo fantasma venoso.
 Nel denso traboccare, è un balucione di sinistra ombra,

I Vizi degli occhi neri,
 I Drifti de' capelli ornigiti,
 La tonide, flaccida flia, le fredde, pallide Angoscie,
 Le lunghe Dispersioni, urtanti come uragani,
 E quello turbo si agita comunista
 Gio, nella Casa nera;
 E quello turba piangere, flla sale un urlo vinci,
 Quasi i sospiri, i pianti e gli alti guai,
 Curia dell'Odio, che al letto o letto
 I malati si lenivano a vicenda.
 O, l'altolfa, una donna, percorre l'Ospedale
 Bella più della Bellezza, grande come una dea,
 Con occhi color di consolazione e capelli color di speranza,
 Dunno stranissima e dolce,
 Risultata di candidi serbi,
 Ella sbiora i letti nell'incredere hope;
 Si fermò un istante al capezzale degli infermi,
 E verso su' dolori
 La pace de' nitidi volti,
 La dolcezza del sereno cielo degli occhi suoi.
 Spande il sorriso sulle aperte ferite,
 Carezza sui capelli le ricate fronti,
 Rinfresca con l'altolfa l'aria e la profumo,
 E china sul fantale estremo
 Canta l'estremo canto.
 E quei salutarie canto sembra dice
 Ch'è l'infelicità principia e fine, o tutto,
 Che gli esseri, fratelli, nella universale sventura,
 Devono amarsi, sostenerci a gara,
 Che per dimenticare il dolor della vita
 Devono inebriarsi d'un sogno maggior della vita.
 In lei fatto contrasto alle leggi delle inaspettate Case;
 Ella sembra venuta da un mondo lontano e diverso;
 E forse Ella è il Rinascere del Destino
 Che nega, desolata,
 L'arrende, assarda fessu,
 Ch'è si pente d'aver edificato.
 Ella è la Vitalitrice, inafferrabile, misteriosa,
 È la seguitrice angustica e molerica,
 Che lascia nel passato, talora, un raggio
 Nelle dolenti teneri di quel fetto Ospedale.
 E nella povertà del lei linguaggio i Donzoli la chiamano Preli.

Arsciagh Ciobanian.

(Trad. di Domenico Ciampelli).

Padre LEONZIO ALISCIAN

(1820-1901)

Sorge nella magnifica laguna veneziana presso Lido, una isoletta tutta silenzio e raccoglimento. Avvolta di mistero claustrale essa è in contrasto col vicino Lido ove ferve la vita mondana.

È l'isola di S. Lazzaro, che, se tutti sanno abitata da padri armeni giacchè si chiama pure Isola degli Armeni, pochi conoscono come un santuario della cultura armena, ove ogni armeno che visita l'Italia si reca in pellegrinaggio.

A S. Lazzaro è la Congregazione dei padri armeni cattolici detti Mechtaristi dal nome del venerando prete patriota di Sebastia, che, or sono due secoli, espìe per Venezia allo scopo di realizzarvi, lontano dall'oppressione turca, un sogno di religione che era insieme e soprattutto un sogno di amore patrio. Attorno gli si serrarono altri armeni che via via giungevano dalla patria oppressa. L'opera era fondata, una piccola tipografia, che poi doveva diventare una delle prime del mondo. fu l'istramento. E si cominciò

Armenia, h. 3, 1916, t. 2 4

ria, un ordine ufficiale del governo turco di Antiochia, diretto ai sei villaggi di Mussa Dagh, li invitava a prepararsi in otto giorni per l'esilio. Potete appena immaginare la costernazione e

ERZERUM FEMMINILE

Giovane signora armena di Erzurum coi figli

Armenia, h. 3, 1916, t. 2 7

Հավելված 1

1915 թվականին իտալական մամուլում հրատարակված հայկական ջարդերին անդրադարձող հոդվածների ցանկն ըստ ժամանակագրության⁶⁵.

6 հունվարի, *Ռուսները փախուստի են մատնել քուրքերին. ծանր պարտություն Կովկասում*, Corriere della Sera

19 հունվարի, *Հայաստանի սահմանին Թուրքիայի կարարյալ պարտությունը*, Corriere della Sera

4 մայիսի, *Թուրքերը ձերբակալել են չորս հարյուր քառասուն հայի՝ պարթիարքի հետ միասին*, Corriere della Sera

4 մայիսի, *Թուրքերի կողմից իրականացված հայկական ջարդերը*, Corriere della Sera

4 մայիսի, *Հայերի դավադրությունն ընդդեմ Թուրքիայի*, La Nazione

6 մայիսի, *Հայկական դավադրությունը Կոստանդնուպոլսում*, Il Messaggero

6 մայիսի, *Հայկական դավադրություն*, Il Secolo

11 մայիսի, *Հայերի ասպարամբությունը քուրքերի դեմ*, La Perseveranza

⁶⁵ Չի բացառվում, որ սույն ցանկից դուրս մնացած լինեն որոշ հոդվածներ: Տե՛ս նաև Aliprandi (2015: 225-230).

- 12 մայիսի, *Քրիստոնյաների կոտորածները*, La Perseveranza
- 12 մայիսի, *Վանի հայկական սպարամբությունը*, Avanti!
- 12 մայիսի, *Քրիստոնյաների կոտորածը*, Corriere delle Puglie
- 12 մայիսի, *Քրդերի իրագործած շլաված բռնությունները Պարսկաստանի քրիստոնյաների դեմ*, L' Idea Nazionale
- 12 մայիսի, *Քրիստոնյաների կոտորածները Պարսկաստանում*, Avanti!, L' Idea Nazionale, Il Messaggero, La Nazione, L' Osservatore Romano, Il Popolo d' Italia, Il Resto del Carlino, La Tribuna
- 12 մայիսի, *Հայ սպարամբները պարնեշ են բարձրացրել Վանում*, Il Popolo d' Italia
- 14 մայիսի, *Թուրքերը կեղեքում են հայերին*, Il Popolo d' Italia
- 14 մայիսի, *Հայերին սպառնում են Թուրքիայում*, Il Messaggero
- 14 մայիսի, *Հայերի օրհասական իրավիճակը*, Il lavoro
- 19 մայիսի, *Հայերի դեմ հալածանքները*, L' Idea Nazionale
- 19 մայիսի, *Հայերի մի սպարամբություն*, Il Messaggero
- 19 մայիսի, *Հայերի խռովությունը Ֆելտոնում*⁶⁶, La Nazione
- 21 մայիսի, *Հայերը և պարերագմը*, Corriere della Sera
- 25 մայիսի, *Թուրքական կառավարությունը պարասիսանայրու է հայերի կոտորածների համար*, Il Messaggero, La Perseveranza, La Stampa, La Tribuna, L' Ora, Corriere della Sera
- 29 մայիսի, *Ռուսները գրավել են Հայաստանի Վանը*, Corriere della Sera
- 30 մայիսի, *Բերկրանք Պարսկաստանում՝ ռուսների Վան մրնեյու առթիվ*, Il Secolo XIX

⁶⁶ Թերթը սխալ է թույլ տալիս, գրելով Ֆելտոնում՝ Չեյթոննի փոխարեն:

- 7 հունիսի, *Ռումինիայի հայերը և Բուրալիան*, Corriere della Sera
- 8 հունիսի, *Այն, ինչ թաքնված է թուրքական անդորրի տակ*, Corriere della Sera
- 17 հունիսի, *Դավադրություն հանուն Հայաստանի անկախության*, La Gazzetta del Popolo
- 17 հունիսի, *Հեղափոխական հայերի բուն հեռագիրը Թալեաթ բեյին*, Il Giornale d'Italia
- 1 հուլիսի, *Մահամերձ կայսրություն. հալածանքներ հայերի դեմ*, Il Secolo XIX
- 22 հուլիսի, *Հեղափոխություն Հայաստանում*, Il Secolo XIX
- 23 հուլիսի, *Թուրքական վայրագությունները. հայերի կորուրածները*, Il Secolo XIX
- 23 հուլիսի, *Չանգվածային կորուրածները մղում են հայերին ապստամբության*, Corriere della Sera
- 23 հուլիսի, *Թուրքերը կորորում են քրիստոնյաներին Փոքր Ասիայում*, Il Giornale d'Italia
- 26 հուլիսի, *Ապստամբություն Հայաստանում*, Corriere della Sera
- 26 հուլիսի, *Թուրքական չլաված վայրագություն*, L'Ora
- 26 հուլիսի, *Մի ազգի կորորած. սարսափելի մանրամասներ թուրքական վայրագություններից*, La Tribuna
- 27 հուլիսի, *Քրիստոնյաների կորորածն Ասիայում*, L'Ora
- 27 հուլիսի, *Հայերի կորորածը Չեյթունում*, L'Ora
- 27 օգոստոսի, *Հայերի ջարդերը*, L'Ora
- 27 հուլիսի, *Հայերի բնաջնջումը թուրք-գերմանացիների կողմից*, L'Idea Nazionale

31 հուլիսի, *Թե ինչպես են բացարձակում հայերի նոր կուրորածները թուրք-գերմանացիները*, Il Mattino

1 օգոստոսի, *Հայերի սարսափելի իրավիճակը*, L' Idea Nazionale

1 օգոստոսի, *Թուրքերի ջարդերը Հայաստանում. քնակչության նախնիքը*, Il Secolo XIX

8 օգոստոսի, *Հայ երեսփոխանը հերապոնդիվել է և սպանվել թուրքերի կողմից*, Il Resto del Carlino

14 օգոստոսի, *Հայերի զանգվածային գաղթը*, La Tribuna

16 օգոստոսի, *Թուրքիայում կախաղան են բարձրացրել քսան հայ սոցիալիստների*, Avanti!

18 օգոստոսի, *Թուրքական վայրագության ինլահեղությունը. հազարավոր հայեր են սրահողող եղել*, Il Secolo XIX

19 օգոստոսի, *Թուրքական վայրագություններն ընդդեմ հայերի*, La Tribuna, Il Secolo XIX, Il Mattino

19 օգոստոսի, *Երեք հարյուր հազար հայեր են աքսորվել*, La Perseveranza

19 օգոստոսի, *Թուրքական վայրագություններն ընդդեմ հայերի*, La Stampa

20 օգոստոսի, *Թուրքական կուրորածները Հայաստանում*, Avanti!, Corriere della sera, La Gazzetta del Popolo

24 օգոստոսի, *Թալեսթ բեյի հարձակումը*, L' Idea Nazionale

25 օգոստոսի, *Հայերի դեմ մահնեղական վայրագության սահմեղեցուցիչ դրվագներ*, Il Messaggero

25 օգոստոսի, *Հայերի դեմ թուրքական վայրագության դրվագներ*, La Stampa

1 սեպտեմբերի, *Թուրքիան և հայերը*, Il Secolo

2 սեպտեմբերի, *Ջարդեր Հայաստանում. Պապի պարվիրակությունը*, Corriere della Sera

4 սեպտեմբերի, *Թուրքիան նախապարտաստում է ևս հարյուր հազար հայերի սպանությունը*, Il Messaggero

4 սեպտեմբերի, *Մի փաստաթուղթ հայկական կոտորածների մասին*, Il Secolo XIX

4 սեպտեմբերի, *Համակարգված կոտորածները*, La Perseveranza

5 սեպտեմբերի, *Մի հայի ահասարսուռ պարմությունը*, La Perseveranza

5 սեպտեմբերի, *Թուրքերի կողմից կոտորված հայերի թիվը հասել է յոթ հարյուր հազարի*, L' Idea Nazionale

5 սեպտեմբերի, *Թուրքական բարբարոսությունը*, Il Popolo d' Italia

8 սեպտեմբերի, *Թուրքերի վայրագություններն ընդդեմ քրիստոնյաների*, Il Secolo XIX

10 սեպտեմբերի, *Ականատեսի ազդեցիկ պարմությունը*, Il Secolo XIX

12 սեպտեմբերի, *Հայաստանի մարտիրոսությունը*, Il Giornale d' Italia

12 սեպտեմբերի, *Հայ մանուկներին վաճառել են աճուրդում*, L' Idea Nazionale

12 սեպտեմբերի, *Թուրքական նոր լիկանքներ հայ բնակչության դեմ*, Il Mattino

13 սեպտեմբերի, *Թուրքական վայրագությունը հայերի դեմ` մի գերմանուհու նկարագրությամբ*, Il Messaggero

13 սեպտեմբերի, *Չանգվածային զնդակահարություններ Կոստանդնուպոլսում*, Il Resto del Carlino

13 սեպտեմբերի, *Թուրքիան իր օրհասական ժամին, սարսափ Հայաստանում*, La Stampa

13 սեպտեմբերի, *Բենեդիկտոս ԺԵ. պապը հանուն հայերի*, La Stampa

14 սեպտեմբերի, *Թուրքերի ավազակությունը Պարսկաստանում*, Il Secolo

14 սեպտեմբերի, *Պապը և հայերը*, Il Secolo

15 սեպտեմբերի, *Իրավիճակը Կոստանդնուպոլսում*, Il Mattino

15 սեպտեմբերի, *Արևելքի բորբոքված երկնքի ներքո*, Il Mattino

15 սեպտեմբերի, *Թուրքիայի ճշմարիտ իրավիճակը*, L'Idée Nazionale

15 սեպտեմբերի, *«Tanin»-ի կոչը հայ կանանց բնաջնջման առիթով*, Il Giornale d'Italia

15 սեպտեմբերի, *Ծանր իրավիճակ Կոստանդնուպոլսում. «Tanin»-ն ու հայերը*, La Tribuna

16 սեպտեմբերի, *Թուրքական տիրապետչակ բարբարոսությունները հայ կանանց և մանուկների դեմ*, Il Resto del Carlino

17 սեպտեմբերի, *Հայերի թշվառությունը*, Il lavoro

17 սեպտեմբերի, *Հայերի բնաջնջումը*, Il Mattino

17 սեպտեմբերի, *Հայերի ջարդը շարունակվում է*, La Nazione

19 սեպտեմբերի, *Հայերի մարտիրոսությունը*, Corriere della Sera

19 հոկտեմբերի, *Հինգ հազար հայերի հերոսությունը*, Il Messaggero

19 սեպտեմբերի, *Թուրքական վայրագությունները Կովկասում*, La Tribuna

23 սեպտեմբերի, *Հիսուն հազար հայ է հասել Պորտ Սաիդ*, Corriere delle Puglie

23 սեպտեմբերի, *Թուրքերի կողմից ասպարակված 5000 հայեր փրկվել են ֆրանսիական հաժանավի կողմից*, Corriere della Sera

23 սեպտեմբերի, *Հինգ հազար հայեր են սպանվել թուրքերի կողմից*, Il Mattino

23 սեպտեմբերի, *Կուրորսածները*, Corriere della Sera

23 սեպտեմբերի, *Հինգ հազար հայեր նավով հասել են Եգիպտոս*, Il Giornale d'Italia

23 սեպտեմբերի, *Փրկվել են ֆրանսիական մի հաժանավի կողմից*, Il Giornale d'Italia

23 սեպտեմբերի, *Հայերի բնաջնջումը*, Il Giornale d'Italia

23 սեպտեմբերի, *Հայկական կուրորսածները*, La Perseveranza

23 սեպտեմբերի, *Հինգ հազար հայեր են սպանվել թուրքերի կողմից*, Il Resto del Carlino

23 սեպտեմբերի, *Հինգ հազար հայեր են սպանվել թուրքերի կողմից*, La Tribuna

24 սեպտեմբերի, *Դիակներով լի խորխորատներ*, La Nazione

25 սեպտեմբերի, *Հայերի սուկալի տառապանքները*, La Perseveranza

25 սեպտեմբերի, *Հայերի կուրորսածները*, Il Secolo XIX

26 սեպտեմբերի, *Կուրորել են չորս հարյուր հիսուն հազար հայերի*, La Perseveranza

26 սեպտեմբերի, *Կուրորել են չորս հարյուր հիսուն հազար հայերի*, Corriere della Sera

26 սեպտեմբերի, *Թուրքերի սուկալի գործողությունները*, Il lavoro

26 սեպտեմբերի, *Թուրքերի սարսափազդու վայրագություններն ընդդեմ հայերի*, Il Secolo

26 սեպտեմբերի, *Կուրորել են չորս հարյուր հիսուն հազար հայերի*, La Stampa

27 սեպտեմբերի, *Հայերի սարսափելի կուրորածը*, Il lavoro

6 հոկտեմբերի, *Միացյալ Նահանգները սպառնում են Թուրքիային*, La Gazzetta del Popolo

1 հոկտեմբերի, *Գերմանացի հյուպարոսները ղեկավարում են հայկական կուրորածները*, Il Secolo, La Stampa

4 հոկտեմբերի, *Թուրքերի վայրագություններն ընդդեմ հայերի*, Il Secolo

4 հոկտեմբերի, *Թուրքերի սարսափելի գործողություններն ընդդեմ հայերի*, La Tribuna

5 հոկտեմբերի, *Ամերիկայի օգնությունը հայերին*, Il Secolo XIX

6 հոկտեմբերի, *Հայերի ջարդերը*, Il Secolo XIX

6 հոկտեմբերի, *Միացյալ Նահանգները սպառնում են Թուրքիային*, Il Giornale d'Italia

6 հոկտեմբերի, *Մի ժողովրդի մարտիրոսությունը*, Il Mattino

6 հոկտեմբերի, *Միացյալ Նահանգների քայլը հայկական կուրորածների առնչությամբ*, Corriere della Sera

7 հոկտեմբերի, *Միացյալ Նահանգների նոր սպառնալիքը*, L'Ora

7 հոկտեմբերի, *Լքված Հայասրան*, L'Ora

8 հոկտեմբերի, *Հայերն ու բուլղարացիները*, La Perseveranza

8 հոկտեմբերի, *Գերմանացի դեսպանը հավանություն է տալիս հայերի հալածանքներին*, La Stampa

8 հոկտեմբերի, *Հայ ժողովրդի մարտիրոսությունը*, Il Secolo XIX

9 հոկտեմբերի, *Չայրույթ Անգլիայում*, Il lavoro

9 հոկտեմբերի, *Չայրույթ Անգլիայում հայկական կոտորածների համար*, Il Giornale d'Italia

9 հոկտեմբերի, *Չայրույթ Անգլիայում հայկական կոտորածների համար*, La Tribuna

10 հոկտեմբերի, *Հայերի քնաջնջումը*, Il Secolo XIX

11 հոկտեմբերի, *Յավայի իրավիճակ Թուրքիայում*, L'Ora

12 հոկտեմբերի, *Գերմանական մի օրաթերթ արդարացնում է բուրբերի իրականացրած հայկական կոտորածները*, La Gazzetta del Popolo

12 հոկտեմբերի, *Գերմանացիներն արդարացնում են հայկական կոտորածները*, Corriere della Sera

13 հոկտեմբերի, *Թուրքական ամոթալի վայրագությունները նորից հայերի*, Il Giornale d'Italia

13 հոկտեմբերի, *Պապը և հայերը*, Il Secolo

14 հոկտեմբերի, *Հայերի կոտորածները*, Il lavoro

14 հոկտեմբերի, *Հայկական նոր ջարդեր*, Corriere della Sera

14 հոկտեմբերի, *Քահանայապետը բողոք է ներկայացնում Սուլթանին հայերի կոտորածների համար*, La Nazione

14 հոկտեմբերի, *Բենեդիկտոս ԺԵ. Սուլթանի մոտ*, L'Ora

15 հոկտեմբերի, *Հայերի ջարդը. սահմեղեցուցիչ դրվագներ*, Il Resto del Carlino

15 հոկտեմբերի, *Շվեյցարիայի ժողովրդի կոչը ի պաշտպանություն հայերի*, Il Secolo

- 18 հոկտեմբերի, *Հայոց ողբերգության մի դրվագ*, Il Secolo
- 18 հոկտեմբերի, *Հայոց ողբերգությունը*, Corriere delle Puglie
- 18 հոկտեմբերի, *Հանդիպում հանուն Հայաստանի*,
L'Osservatore Romano
- 18 հոկտեմբերի, *Հայերի ողբերգությունը*, La Tribuna
- 19 հոկտեմբերի, *Հայերի բնաջնջումը*, La Tribuna
- 20 հոկտեմբերի, *Պատը և հայ ժողովուրդը. Քահանայապետական միջամտության հաջողությունը*, Corriere della Sera
- 20 հոկտեմբերի, *Բենեդիկտոս ԺԵ. և Սուլթանը*, La Nazione
- 22 հոկտեմբերի, *Պատի հերաքրքրվածությունը*, L'Ora
- 22 հոկտեմբերի, *Վարիկանը ձնշում է գործադրում հանուն հայերի*, La Stampa
- 23 հոկտեմբերի, *Հայերի կոտորածը*, L'Ora
- 28 հոկտեմբերի, *Սուրբ Աթոռը և հայերը*, L'Osservatore Romano
- 30 հոկտեմբերի, *Պատի գրությունը Սուլթանին*, Il Secolo
- 30 հոկտեմբերի, *Ծանր դեպքեր թուրքական խորհրդարանում*,
La Tribuna
- 3 նոյեմբերի, *Հանուն Հայաստանի սպազայի*, La Nazione
- 7 նոյեմբերի, *Սպանված մի ազգ. լուռ մարտիչություն*, La Nazione
- 8 նոյեմբերի, *Կենդանի այրել են մի հայ արքեպիսկոպոսի*, Il Messaggero
- 16 նոյեմբերի, *Հայ բանասարկածները*, L'Ora
- 18 նոյեմբերի, *Հայկական կոտորածները*, Corriere della Sera
- 18 նոյեմբերի, *Հայերի կոտորածները*, Il Mattino

- 21 նոյեմբերի, *Հայ ժողովրդի բնաջնջումը*, L' Idea Nazionale
- 3 դեկտեմբերի, *Մի ժողովրդի գողգոթան*, Il Secolo
- 17 դեկտեմբերի, *Կիսալուսնի սարսափները*, L' Ora
- 21 դեկտեմբերի, *Սպանվել են բազմաթիվ եպիսկոպոսներ*,
Corriere della sera
- 21 դեկտեմբերի, *Հայոց ողբերգությունը*, La Perseveranza
- 22 դեկտեմբերի, *Հայերի կոտորածները*, Il lavoro
- 24 դեկտեմբերի, *Հայ զոհերը*, Il Messaggero
- 25 դեկտեմբերի, *Փարիզյան հանձնախումբը հանուն հայերի*,
La Stampa
- 27 դեկտեմբերի, *Հայկական հարցը*, L' Ora
- 31 դեկտեմբերի, *Հանուն ազատ Հայաստանի*, Il Mattino

MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI
COMMISSIONE PER LA PUBBLICAZIONE
DEI DOCUMENTI DIPLOMATICI

I DOCUMENTI
DIPLOMATICI
ITALIANI

QUINTA SERIE: 1914-1918

VOLUME IV
(25 maggio - 23 ottobre 1915)

ISTITUTO POLIGRAFICO DELLO STATO
LIBRERIA DELLO STATO
MCMLXXIII

Հավելված 2

Արտաքին գործոց նախարարություն
Գլխավոր գրասենյակի փաստաթղթերի հրապարակման
հանձնաժողով

Իտալական դիվանագիտական փաստաթղթեր
Հինգերորդ շրջան. 1914-1918

Հատոր IV, 25 մայիս – 23 հոկտեմբեր, 1915

Ստորև ներկայացվում է իտալական դիվանագիտական փաստաթղթերի հինգերորդ շրջանի չորրորդ և հինգերորդ հատորներում ընդգրկված հայկական կոտորածներին առնչվող դիվանագիտական փաստաթղթերի ցանկն ու բովանդակությունը⁶⁷:

Փաստաթ. հ.	Վայրը և ամսաթիվը	Գրողը և հասցեատերը	Փաստաթղթի առարկան	Էջ
335	Կոստանդնուպոլիս, 3 հուլիսի 1915	Գարրոնին գրում է Սոննինոյին Հ. 4952/485	Կոստանդնուպոլսում հայերի դեմ գործադրված պատժամիջոցները	200

⁶⁷ <http://www.farnesina.ipzs.it/series/>

616	Գեղեագաչ, 18 օգոստոսի 1915	Գարրոնիից՝ Սոննինոյին Տ. 6036/77	Հալածանքներ ընդդեմ հայերի	381
620	Սոֆիա, 18 օգոստոսի 1915	Կուկկի Բոաստյից՝ Սոննինոյին Հ. 6034/439	Հայերի կոտորածները Թուրքիայում	384
722	Սոֆիա, 8 սեպտեմբերի 1915	Կուկկի Բոաստյից՝ Սոննինոյին Հ. 6449/476	Կոստանդնուպոլսում հայերի բնաջնջումը կասեցնելու հայկական հանձնախմբի կոչը	452
875	Մանչեստեր ... ⁶⁹	Մակկի դի Չելլերեից՝ Սոննինոյին Հ. 1051/380	Միացյալ Նահանգների բողոքը Թուրքիայում հայկական կոտորածների դեմ	547

ՀԱՏՈՐ IV

25 մայիս – 23 հոկտեմբեր, 1915

335.

Կոստանդնուպոլսում դեսպան Գարրոնիից՝ Արդաքին գործոց նախարար Սոննինոյին

Հ. 4952/485

Կոստանդնուպոլիս, 3 հուլիսի 1915 (1)

⁶⁹ Բացակայում է ամսաթիվը, սակայն հայտնի է, որ այն ստացվել է 1915 թ. հոկտեմբերի 7-ին, ժամը 6.20-ին:

Հայ բնակչության կողմից ցուցաբերած ընդունելությունը, որն այն աստիճանն նպաստավոր եղավ ասպատակողներին, որ ասում են, որ բացառապես նրանց աջակցության շնորհիվ էր, որ ռուսները կարողացան վերցնել Վանն ու արշավել դեպի Բիթլիս, հանգեցրեց Կոստանդնուպոլսի հայ ղեկավար շրջանակների և բնակչության դեմ նոր խստությունների: Ի կատար ամվեցին մահապատժներ, տեղահանություններ և հայերի զանգվածային փոխադրումներ կասկածելի կենտրոններից դեպի մահմեդականներով բնակեցված շրջաններ:

616.

Կոստանդնուպոլսում դեսպան Գարրոնիից՝ Արդաքին գործոց նախարար Սոննինոյին

Հ. 6036/677

Դեղեկագաչ, 18 օգոստոսի 1915, ժամը 9:30 (հասել է ժամը 23:10)

Գավառում աճել են հայերի դեմ կատարված հալածանքները: Այս վերջին օրերի ընթացքում պատժամիջոցներ են սահմանվել նաև Մարմարա ծովի ավազանում և նույնիսկ մայրաքաղաքում: Հալածանքների պատճառն այն համակրանք է, որով հայ բնակչությունը վերաբերվում է ռուսական բանակներին, չափազանց վտահոտություն ցուցաբերելով նրանց պայծառ հաջողությունների հանդեպ: Այս համակրանքն արդյունքն է համբերատար կերպով և լավ պատրաստված քարոզչության, որի մասին արդեն հաղորդել էի երկար հաշվետվություններով: Այնուամենայնիվ, [...] հայերն այժմ լքված են բախտի քմահաճույքին և իրենց ազգային գոյությունը սպառնված:

620.

Սոֆիայում նախարար Կուկկի Բոսսոյից՝ Արդաքին գործոց նախարար Սոննինոյին

Հ. 6034/439

Սոֆիա, 18 օգոստոսի 1915, ժամը 7:30 (հասել է ամսի 19-ին ժամը 10:25)

Հեռագիր հ. 438 (1)

Հայկական գաղութն ինձ և իմ դաշնակից գործընկերներին է հասցեագրել մի հեռագիր, որում ասված է.

«Սոֆիայի հայկական գաղութը ողբում է Թուրքիայում հայերի ոչնչացումը, որն այժմ անպատժելիորեն տեղի է ունենում ողջ քաղաքակիրթ մարդկության աչքի առջև: Չնայած աղետը ցնցում է Եվրոպան, չնայած մեծ ու փոքր տերությունները զբաղված են իրենց ազգային դժբախտություններով, հայտարարում ենք, որ պատմության առջև մեծ պատասխանատվությունն ընկնում է իրենց վրա, այն անտարբերության պատճառով, որը ցույց են տալիս Հայաստանում տեղի ունեցող ահավոր դեպքերի հանդեպ: Հավատացած ենք, որ այս անտարբերությունը մեծապես խթանում է Կոստանդնուպոլսի անպատասխանատու դեկավարներին իրականացնելու մի քաղաքակիրթ ժողովրդի կոտորելու իրենց երազանքը: Բարձրացնում ենք մեր ձայնը աշխարհի քաղաքակիրթ ազգերի առջև՝ խնդրելով փրկել մեր նահատակված ժողովրդի գեթ բեկորները՝ ցույց տալով, որ խիղճն ու բարոյական պատասխանատվության զգացումը դեռևս գոյություն ունեն»:

Սոֆիայում նախարար Կուկկի Բոասսոյից՝ Արյաքին գործոց նախարար Սոննիևոյին

Հ. 6449/476

Սոֆիա, 8 սեպտեմբերի 1915, ժամը 11:20 (հասել է ժամը 12:10)

Այսօր, փոստով, հայկական հանձնախմբից ստացել են մի հուշագիր՝ ուղեկցված հետևյալ հաղորդագրությամբ.

«Չնայած հավաստիացումներին, Օսմանյան կայսրությունը սկսել է հայերի արտաքսումը Կոստանդնուպոլսից: Մինչ այժմ ար-

դեն արտաքսվել են տասը հազարը (°), որոնց մեծամասնությունը սպանվել է Իզմիթի լեռներում: Պատրաստված է ևս յոթանասուն հազար հայերի ցանկը: Հանուն Քրիստոնեության և մարդկության, վրկե՛ք ոչնչացող մի ժողովրդի վերջին բեկորները, և արդյունավետ միջամտությամբ կասեցրե՛ք անմեղների նահատակությունը»:

767.

Պիեթրոգրադում դեսպան Կարլյուրիից՝ Արլաքին գործոց նախարար Սոննինոյին

Հ.6739/723. Պիեթրոգրադ, 19 սեպտեմբերի 1915, ժամը 13:40 (սրացվել է ժամը 20:30)

Որպես պատերազմի հետևանք, Ռուսաստանում ծագած սոցիալական և տնտեսական խնդիրների մեջ հարկ է նշել թշնամու կողմից ասպատակված շրջաններից եկող փախստականների հարցը: Նրանց մեծամասնությունը լեհեր են, կան նաև շատ իսրայելցիներ, ապա լիտվացիներ, լատվիացիներ, քիչ ռուսներ և կովկասահայեր: Մարդկանց ընդհանուր թիվը հասնում է երեք ու կես միլիոնի: Այս հսկայական արտագաղթի միայն մեկ մասն է կամավոր: Փախստականների մեծ մասը ստիպված է եղել լքել հայրենի հողը կամ զինվորական հեղինակությունների հրամանով, կամ էլ որովհետև գյուղերն ու դաշտերը ավերվել ու ոչնչացվել են ոչ այնքան թշնամու, որքան նույն ռուսական զորքերի կողմից «անապատ դարձնելու» նպատակով, ինչպես 1812 թվականին: Կարելի է ուստի երևակայել, թե ինչ թվառ կացության մեջ է գտնվում այդ բնակչությունը և թե այն ինչ վտանգ է սպառնում հանրային հիգիենային: Մոսկվան, որը միշտ ազգասիրական նախաձեռնությունների գլուխ է կանգնած, նախ և առաջ փախստականների համար վրկարարական կազմակերպություններ է ստեղծել, իսկ Դոման վերջերս հաստատել է օրենքի մի նախագիծ, ըստ որի քսանհինգ միլիոն ռուբլի է տրամադրում նրանց օժանդակելու համար և ստեղծում է խորհրդարանական մի հանձնախումբ՝ պաշտպանության և

հսկողության նպատակով: Կառավարության կողմից հատուկ կանոններ են սահմանվում փախստականներին ժամանակավորապես տարբեր քաղաքներ ուղարկելու համար: Հավաստի աղբյուրից ինձ տեղեկացնում են, որ գլխավոր գորակայանում գերիշխում է այն կարծիքը, որ բնակչության զանգվածային տեղափոխումը շփոթեցնում և դանդաղեցնում է գորքերի տեղաշարժը, մինչդեռ մյուս կողմից նապոլեոնական պատերազմի համակարգերի գործադրումն այսօր շատ արդյունավետ չէ մի թշնամու հանդեպ, որը երկաթուղի ունի և ամուր պաշարներ: Հավատացած են, որ գերագույն իշխանությունն այլևս թույլ չի տա բնակչության լայնամասշտաբ փոխադրումները, որ մինչ այժմ իրականանում էր ռուսական նահանջին զուգահեռ: [...]

875.

Վաշինգտոնում դեսպան Մակկի Դի Չելլերեից՝ Արտաքին գործոց նախարար Սոննինոյին

Հ. 7051/380. Մանչեսթեր, ... (սրացվել է 1915 թ. հոկտեմբերի 7-ին, ժամը 6.20-ին)

Պետքարտուղարը հայտարարել է, որ հայերի հանդեպ թուրքերի կատարած վայրագությունների մասին այստեղ տարածված լուրերը հուզում են առաջացնում և, տեղեկացրել այդ առնչությամբ այս կառավարությանը հրապարակայնորեն հասցեագրված բողոքագրի մասին: Նա (°) հեռագրել է Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ դեսպանին, որպեսզի վերջինս զգուշացնի Օսմանյան կայսրությանն, առ այն, որ վայրագությունները շարունակվելու դեպքում ամերիկյան ազգի տրամադրությունները միայն թշնամական կերպով կդրսևորվեն այն ազգի հանդեպ, որը պատասխանատու է դրանց համար:

ՀԱՏՈՐ V

38.

*Թուրքիայում իրախահպարակների և նրանց շահերի պարաս-
խանարու Տալիանին՝ Արտաքին գործոց նախարար Սոննիևոյին
Հ. 4057/886 Կոստանդնուպոլիս, 31 հոկտեմբերի 1915 (հասել է
նոյեմբերի 25-ին)*

Դժվարություններն օրեցօր էլ ավելի են խոչընդոտում Ձեր նա-
խարարության հետ իմ շվումը և խանգարում որպեսզի Ձեզ տե-
ղյակ պահեն Թուրքիայում տիրող իրավիճակի շուրջ այնպես, ինչ-
պես որ կցանկանայի, ուստի իմ այս հաղորդագրությունները զերծ
են ցանկացած արդիականությունից:

[...] Արդեն բոլորը համոզված են, որ Բալկաններում Գերմա-
նիան կհաղթի, այնպես ինչպես, որ համոզված են, որ երբեք Հու-
նաստանն ու Ռումինիան չեն համարձակվի շարժվել: Այսօր թուր-
քերն ապրում են այն վստահությամբ, որ հաղթելու են: Եվ, ինչպես
միշտ, երբ իրենց ուժեղ են զգում, ոտնահարում են օրենքներն ու
իրավունքները, պահանջում են և բռնագրավում, չափազանցում
են իրենց ազգայնամոլ ոգին հասնելով քսենոֆոբիայի: Դնշում
են գործադրում այն բոլոր բոլոր գրությունների ու ցուցանակների
հայտարարությունների վրա, որոնք թուրքերենով չեն: Արգելված է
նաև հունարենը, լինելով հանդերձ կայսրության լեզուն, նաև գեր-
մաներենը, որով գրված հայտարարությունները հազվադեպ են
թույլ տալիս, այն էլ փոքր տառերով՝ թուրքերեն գրության տակ:

Հալածանքներ ընդդեմ հայերի

Ներկայիս կառավարիչների ինքնավստահության դրսևորում-
ներից է հայերի դեմ հալածանքների կատաղի վերսկսելը: Միան-
գամայն հավաստի աղբյուրից տեղեկացա, որ ներքին շրջաննե-
րում, հատկապես Ադանայի, Անգորայի, Կոնիայի, Էրզրումի վի-
լայեթներում շարունակվում են համակարգված հետապնդումները,
որոնք ծպտվում են տեղահանման անվան տակ, ունենալով ջար-

դերից էլ առավել սարսափելի արդյունքներ: Արտաքսված հայերի միջից գրեթե բոլոր տղամարդիկ անհետանում են ճանապարհին, իսկ երիտասարդ և գեղեցիկ կանայք բաժին են հասնում անվանի թուրքերին, իսկ մյուսները խոշտանգվում են ու լքվում, երեխաները մահանում են սովից ու ցրտից: Ճանապարհորդները, ովքեր կարողացել են գնալ հայերի անցած աքսորի ճանապարհով, հանդիպել են դիակներով լի հորերի:

Մեռած հայերի թիվը հասնում է շուրջ 400 հազար: Տեղահանված բոլոր հայերի գույքը առգրավվում է և գնում է լցնելու դատարկված գանձատունը, բայց ավելի հաճախ՝ պարարտացնելու օսմանյան պաշտոնյաների անձնական հարստությունը: ԱՄՆ դեսպանի կողմից արված բոլոր քայլերը, որ վերջ դրվի հալածանքներին կամ, որ գոնե թույլ տան օգնություն ուղարկել, որևէ ազդեցություն չունեցան: [...]

Վերջաբան

1915 թվականին Իտալիան ներքաշված էր պատերազմի մեջ, և, բնականաբար, իտալական մամուլը լուսաբանում էր պետության համար առավել կարևոր թեմաներ: Այդուհանդերձ, նույն տարվա սկզբից, այն սկսում է ուշադրություն դարձնել նաև կովկասյան ճակատում տեղի ունեցող դեպքերին: Հետագա ամիսների ընթացքում, կոտորածների մասշտաբի ի հայտ գալուն զուգահեռ վերլուծաբանները փորձում են տալ առաջին բացատրությունները: Սակայն, հողվածագիրները, առաջնորդվելով արյունաբերու թուրքմարդասպանի կարծրատիպով, հաճախ վրիպում են նշմարելու ցեղասպանության որոշ հստակ կողմեր, այդ թվում ազգայնամոլական համասեռման նախագծի ժամանակակից դրոշմը, որը կարելի էր ընկալել իրականացված բնաջնջման ծրագրի ետևում:

Իտալական մամուլում հայկական կոտորածների լուսաբանումն ու վերլուծությունը պայմանավորված էր հատկապես ներքին և արտաքին պատճառներով: Կախված նրանից, թե այդ պահին ինչպիսի քաղաքական իրավիճակ էր տիրում երկրում, հանրային մամուլն անդրադառնում էր հայկական հարցին կամ երկրորդական համարում այն: Որոշ գործոններ դրականորեն են նպաստել հայկական կոտորածների թեմայով նյութերի լույս ընծայմանը, ինչպես օրինակ հայ-իտալական պատմամշակութային, առևտրական և հոգևոր դարավոր կապերը, Օսմանյան կայսրության դաշնակցությունը Ավստրիայի և Գերմանիայի հետ, որոնց դեմ Իտալիան 1915 թվականի մայիսին ներքաշվում է պատերազմի մեջ, հայերի քրիստոնյա լինելը և այլն: Կային նաև որոշ գործոններ,

որոնցով պայմանավորված էր իտալական թերթերի հարաբերական լռությունը. Իտալիան պատերազմի մեջ էր, ուստի հաղորդագրությունների մեծ մասն անդրադառնում էր երկրի ներքին և արտաքին քաղաքական վիճակին, սովերի մեջ պահելով ցանկացած այլ լուր, լուրերը հասնում էին ուշացումով, Թուրքիան արգելում էր լուրերի շրջանառությունը և իրականացնում կոտորածները մեծ քաղաքներից հեռու, ապահովելով գործողությունների գաղտնիությունը: Բնականաբար այս ամենը բացասական էր անդրադառնում լրատվության վրա:

Հողվածագիրներն ըստ սովորության դիտարկում էին միջազգային իրադարձությունները ներքին խնդիրների տեսակետից, և հրատարակվող հողվածներն ընդհանուր առմամբ մեկնաբանվում էին ելնելով լրագրի քաղաքական կողմնորոշումից:

Նախապատերազմական իրավիճակը, ներքին հակասությունները, քաղաքական դիրքորոշումները և ի վերջո Իտալիայի ներքաշվելը պատերազմի մեջ կհանգեցնեին նրան, որ երկար ամիսներ լիարժեք մոռացության կմատնվեին հայկական դեպքերը, և կոտորածները կամփոփվեին որպես աշխարհագրական առումով հեռավոր, թեև դաժան, իրադարձություններ:

Հայկական հարցերի շուրջ իտալական մամուլում որոշակի աշխուժություն գրանցվեց օգոստոսի վերջին, պայմանավորված նախ և առաջ այն պատճառով, որ թուրք-իտալական հարաբերությունների ճգնաժամը հասավ իր գագաթնակետին, և 1915 թվականի օգոստոսի 21-ին Իտալիան պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը:

Միևնույն ժամանակահատվածում իտալական մամուլի ցուցաբերած առավել բուռն հետաքրքրությունը բացատրվում է նաև նրանով, որ այդ ընթացքում սկսում են Եվրոպա հասնել ականատեսների վկայություններ և հաղորդագրություններ: Հայկական կոտորածների լուսաբանման գործում առանձնահատուկ կարևորություն է ունենում Տրապիզոնում Իտալիայի գլխավոր հյուպա-

տոս Ջակոմո Գորրինիի վկայությունը, որին անդրադարձանք սույն ուսումնասիրության երկրորդ գլխում:

Իտալական մամուլն ուներ հակազերմանական դիրքորոշում, քանի որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Իտալիան Անտանտի կազմում էր, մինչդեռ Գերմանիան՝ Կենտրոնական ուժերի, որին միացավ մաս Օսմանյան կայսրությունը: Ուստի գործ ունենալով թշնամի պետության հետ, իտալական մամուլը պետք է ըստ արժանվույն ներկայացներ իրավիճակի ծանրությունը:

Հողվածագիրներն ընդգծում էին գերմանացիների մասնակցության դերը, նշելով, որ նրանք թուրքերի կողքին ցեղասպանության իրականացնողներն էին:

Երբ իտալական մամուլն ըմբռնեց հայերի աղետի իրական չափը, գոհերի թիվն արդեն հասել էր հարյուր հազարների: Սակայն, եթե հաշվի առնենք այն փաստը, որ ցանկացած արհավիրքի մեծությունն ակնհայտ է դառնում միայն որոշ ժամանակ, նույնիսկ երբեմն տասնամյակներ հետո, սպա կարելի է ասել, որ արդեն իսկ կոտորածներին զուգահեռ, ժամանակի իտալական մամուլը բավականին ուշադիր է եղել հայկական հարցերին առնչվող տեղեկության հրապարակմանը՝ հաճախ տրամադրելով լրագրի նույնիսկ առաջին էջը:

Ջարդերից մեկ տարի անց *L'Idea Nazionale* թերթում հրապարակված «Հայաստան. մոռացված խնդիր» հոդվածի միջոցով հեղինակը հորդորում է Իտալիային իներտ չմնալ հայկական հարցին և գորավիզ լինել Հայաստանին:

Իտալիան իներտ չմնաց, այլ սատարեց հրաշքով փրկված ու իր դռները թակած վերապրյալներին, որոնք մինչև իրենց կյանքի վերջը ապրեցին ու արարեցին Իտալիայում:

Ջակոմո Գորրինին, ցեղասպանությունից երկու տասնամյակ անց, ստանձնելով իր իսկ բառերով ասած «տարիների անխնա լռությունը» կոտրելու առաքելությունը, հայկական հարցի վերա-

բերյալ «Վկայություններ» վերնագրով իր ուսումնասիրության մեջ գալիս է այն համոզման, որ միջազգային արդարադատությունը վաղ թե ուշ կճանաչի, որ հայերը դարձել են մոռացված ու ժխտված ցեղասպանության զոհ:

Այսօր արդեն չորս տասնյակ իտալական քաղաքային խորհուրդներ ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը: Հասունացել է պահը, որ ի թիվս այլոց, Իտալիայի Սենատը ևս ճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը:

Sona Haroutyunian
Ca'Foscari University of Venice
sona.haroutyunian@unive.it

The Echo of the Armenian Genocide in Italy. 1915 (abstract)

This study discusses the 1915 Armenian Genocide by Ottoman Turks that resulted in the death of an estimated 1.5 million Armenians, hundreds of thousands of refugees, and more than a 100,000 orphans. The subsequent massive draconian deportation of Armenian civilians resulted in a forced migration of Ottoman Armenians into different states. Italy was one such destination for Armenian Genocide survivors.

The Italian press reported extensively on the massacres of the Armenians under the Young Turk dictatorship. Terms and phrases in Italian news articles describing the massacre and deportation include the following: “massacres,” “slaughter,” “unbelievable atrocities,” “terrible tortures,” “kidnapping of attractive young girls,” “rape,” “unparalleled savagery,” “acts of horror,” “great deportation,” “completely depopulated,” “wholesale deportations,” “systematically uprooted,” and the like.

Italian journalists used words that conveyed the magnitude of heinous acts and deeds, comparable to language used when discussing the death toll in Europe. As events were developing in Europe during the First World War, the international press, unfortunately, was trying to analyze the events of the Armenian Genocide in the light of the war.

The Italian press used mostly secondary sources, interpreting the onslaught as a tragic consequence of the war. Because Italy was involved in the war and because of paper rationing, it was natural that the Italian media primarily covered the issues concerning Italy.

By the time the Italian press accurately perceived the magnitude of

the Armenian catastrophe, the death toll was already in the hundreds. Surprisingly, the Italian press became attentive to the Armenian crisis, often publishing news of the massacre on the front pages of Italian newspapers.

The purpose of this study is to analyze how Italy, a key player in European geopolitics, responded to the Armenian massacres in 1915. Included is a literature review of the kinds of news reaching Italy, the manner (media, diplomatic messages, and so on) in which the news was relayed, as well as and how the events were covered. In addition to analysis, Chapter 1 includes important articles selected from the press, translated into Armenian, in order to provide a more complete picture of the chronology.

Chapter 2 is dedicated to the pro-Armenian activity of Italian Consul General Giacomo Gorrini. The entire interview, published in the *Il Messaggero* newspaper on August 25, 1915, is presented here, translated into Armenian.

The third chapter focuses on articles in *Armenia* magazine, regularly published in Torino since October 1915.

Appendix 1 presents a chronological list of articles published in Italy in 1915.

Appendix 2 includes the diplomatic messages addressed to Italy's Minister of Foreign Affairs Sidney Sonnino in connection with the Armenian massacres.

At the end of the study there is an index and bibliography.

This publication has been possible thanks to the grant provided by the Ministry of Diaspora of the Republic of Armenia within the framework of the "Fundamental and Applied Scientific Research" project, for which this author expresses her profound gratitude.

Sona Haroutyunian is a professor of Armenian language and literature at the Ca'Foscari University of Venice, Italy. Her research

interests include Translation Studies, Theoretical Linguistics, Diaspora Literature and Trauma Literature. She received her Ph.D. in philology (Yerevan State University) and her Doctoral degree in linguistics (University of Venice). She has been visiting professor at the Nida School of Translation Studies, Yerevan State University, California State University Fresno, and City University of New York. She has given courses and seminars as well as presented papers at international conferences in Yerevan (YSU, RA National Academy of Sciences), Venice (Ca'Foscari), Padua, Milan (Bicocca), Genoa, Florence, Geneva, Zurich, Malta, Poznan, Budapest (CEU), Hsinchu (National Tsing Hua University), Paris (INALCO), Los Angeles (UCLA, USC, AJU), Santa Barbara (UCSB), University of Michigan (Ann Arbor), and Boston University. She has authored many scholarly papers and translated books, including Antonia Arslan's bestsellers. In her recent monograph "The Theme of the Armenian Genocide in the Italian Literature" (YSU Press, 2015) she metaphorically analyses Genocide literature as "translation of trauma."

Реакция Италии на Геноцид армян. 1915 (резюме)

Геноцид армян привел к гибели примерно 1 500 000 человек, к сотням тысячам беженцев и к более ста тысячам детей-сирот. Число погибших было огромным. Массовая драконовская депортация армянских мирных жителей привела к вынужденной массовой миграции османских армян в соседние государства. Италия была одним из пристанищ для жертв Геноцида армян.

Итальянская пресса широко освещала массовые убийства армян во время диктатуры младотурков. Среди терминов и фраз, предложенных в статьях, были такие, как «великая депортация», «полностью обезлюдевшая», «оптовые депортации», «систематически выкорчеванные», «похищение привлекательных девушек», «изнасилование», «беспрецедентная дикость», «ужасы», «терпеть страшные пытки», «массовые убийства», «убийство», «зверства», «невероятные зверства» и т.д.

Очевидно, авторы пытались найти слова, которые могли бы объяснить масштабы бедствия, ужасающих сцен и поступков. В дни армянской резни в Европе были убиты тысячи солдат, и использование таких терминов и выражений авторами статей дает представление о тяжести новостей из Анатолии. С другой стороны, события развивались во время Первой мировой войны, и международная пресса, к сожалению, пыталась анализировать факты в свете военных действий.

Итальянская пресса использовала в основном второстепенные источники и отчеты, материалы которых были истолкованы как

трагические последствия войны. Италия была вовлечена в войну, поэтому было естественным, что средства массовой информации в первую очередь касались вопросов, волнующих страну, особенно в условиях дефицита бумаги, когда в целях экономии сокращалось количество страниц газет.

Когда итальянская пресса ощутила реальный масштаб армянской катастрофы, число жертв уже достигло сотни тысяч. Однако, учитывая тот факт, что масштаб любой катастрофы становится очевидным только с течением некоторого времени, а иногда и спустя десятилетия, можно сказать, что параллельно с массовыми убийствами итальянская пресса того времени обращала внимание на информацию, касающуюся армянских проблем, опубликованную иногда на первой странице газеты.

Для того, чтобы узнать, какие новости дошли до Италии, через какие каналы (средства массовой информации, дипломатические сообщения и т.д.), и как освещались факты, связанные с армянской резней, нами было проведено библиографическое исследование. С целью получить более полную картину хронологии, наряду с анализом, из печати были отобраны и переведены важные статьи, которые были включены в первую главу представленной публикации.

Вторая глава посвящена проармянской деятельности генерального консула Италии в Трабзоне Джакомо Горрини. В ней впервые на армянский язык было переведено его интервью, опубликованное в газете *Il Messaggero* 25 августа 1915 года.

Третья глава посвящена анализу статей журнала «Армения», регулярно публикуемых в Турине с октября 1915 года.

В Приложении 1 представлен список статей, опубликованных в Италии в 1915 году, согласно хронологии.

В Приложение 2 впервые были включены дипломатические сообщения, адресованные министру иностранных дел Италии Соннино в связи с армянской резней.

В конце исследования представлен индекс и библиография.

Цель данного исследования – проанализировать реакцию Италии, одной из самых важных стран Западной Европы, на армянскую резню 1915 года.

Публикация исследования стала возможной благодаря гранту, предоставленному Министерством Диаспоры РА в рамках проекта «Научно-практическое прикладное исследование», за что мы выражаем нашу глубокую благодарность.

Арутюнян Сона Рафиковна – доктор филологических наук, профессор армянского языка и литературы в Университете Ка’ Фоскари Венеции. Защитила кандидатскую диссертацию в Ереванском государственном университете в 2006 году, а докторскую диссертацию по лингвистике – в Университете Венеции в 2011 году. Приглашенный специалист в Университете Калифорнии (UCLA) в 2009 году. Приглашенный профессор в Калифорнийском университете Фрезно (CSUF) в 2013 году. Участник международных конференций в Ереване, Венеции, Падуе, Милане, Генуе, Флоренции, Цюрихе, Женеве, Познани, Будапеште, Синьжун, Париже, Энн Арборе, Лос-Анджелесе, Санта-Барбаре, Нью-Йорке и Бостоне. Автор многочисленных работ по переводоведению, лингвистике, а также по переводу произведений художественной литературы. Круг научных интересов С.Р. Арутюнян охватывает проблемы теоретического языкознания, переводоведения, языка и миграции, литературы и травмы.

Անվանացանկ

- Աբդուլ Համիդ - 23, 85
Աբովյան - 100
Ալիշան - 18, 100, 140
Ալիպրանդի Էմանուել - 10, 18, 19
Ահարոնյան - 100
Անդրանիկ, զորավար - 79
Արամայիս, ծածկանուն - 85
Արմենիոս, ծածկանուն - 85
Բովելաչի Բոուն - 27, 28
Գարեգին, ծածկանուն - 75
Գարրոնի, մարկիզ - 60, 117-119
Գիզլեր - 100
Գլադստոն Ուիլիամ Յուարթ - 75
Գորրինի Ջակոմո - 5, 9, 34, 44, 57, 59, 63, 72, 73, 78, 126, 127
Գրանդի Տերենցիո - 76
Դ'Աննունցիո Գաբրիել - 11
Դոկտոր, ծածկանուն - 85, 89, 91, 92
Դուրյան Պետրոս - 100
Եղիայան Սոնա - 73
Ջարդարյան - 100
Ջարյան - 100
Էնվեր - 12, 34, 35
Թալեաթ - 34, 41-43, 107, 108
Իշխան (Նիկողայոս Պողոսյան) - 80
Լիման Ֆոն Սանդերսոն - 35
Կանելլի - 57
Կորնարո Կատերինա - 53
Կացցոլա Ջովաննի - 58
Կիրակոսյան Ջոն - 39, 41, 140
Կոռադինո Կոռադո - 75
Կորրինի – տե՛ս Գորրինի
Կոցցանին Էտտորե - 76
Կրուպպ - 39
Չանոլլի - 100
Մահմուդ փաշա, Սուլթանի փեսան - 14
Մարգարիա Կառլո - 75
Մարի Պլո - 49
Մարիա, Գորրինիի կինը - 58
Մարինետտի Ֆիլիպպո Տոմմազո - 11
Մարտելլի Վլադիմիր - 10, 17, 30
Մեդա - 100
Մորգենթաու Հենրի - 39, 140
Մուստլինի Բենիտո - 11, 30
Մակ Քինլի - 14
Չամպոլին Դոմենիկո - 76

Չոպանյան Արշակ - 100
Պիլչինի Վաննա - 93, 95, 96, 99
Ջենալ - 34, 36
Ջևդեղ փաշա - 80, 82
Ջիմոռոի Ադրիանո - 75, 100
Ռոստո, լրագրող - 51
Սավոյա, ընտանիք - 53
Սիամանթո - 88, 100
Սկարֆոլիո Կարլո - 22
Սուրակով Արշեֆ - 32
Սուրեն, ծածկանուն - 85
Ստեֆանի, գործակալություն - 16,
44, 78

Վանիկյան, Գ. - 33
Վարդյան, Ն. - 96-99
Վարուժան Դանիել - 100
Վիտտորիո Էմանուելե Գ. - 12
Վռամյան - 80
Տեր-Ստեփանյան Նշան - 75
Ուայթհորն Ալան - 7
Օսման բեյ - 63
Ֆոն դեր Գոլց - 33
Ֆրակկարոլիի Առնալդո - 15
Ֆրանց Յոզեֆ, կայսր - 51

Տեղանունների ցանկ

- Ադանա - 24, 47, 88, 123
Աթենք - 46
Ալեասանդրիա - 57
Ալեքսանդրապոլ - 78
Ադեքսանդրեստո - 47
Ամերիկա - 71, 72, 88, 112
Ամերիկայի Միացյալ Նահանգ-
ներ - 48
Ամստերդամ - 44
Անատոլիա - 8, 12, 18, 35, 59, 76,
92
Անատոլիայի փարոս - 65
Անգլիա - 19, 72, 94, 113
Անգորա - 24, 62, 123
Անթալիա - 47, 54
Անտիոք - 45
Ասիա - 66, 71, 107
Ավստրիա - 18, 51, 84, 125
Ավստրո-Հունգարիա - 60
Աֆրիկա - 71
Բարերդ - 73
Բալկաններ - 42, 50, 123
Բադրադ - 42, 86
Բադեն - 41, 57
Բոսֆոր - 61, 62, 64, 65
Բարու - 14, 15
Բեռլին - 54, 57
Բիթլիս - 67, 119
Բուլղարիա - 42
Գալաթա - 66
Գալլիպոլի - 42
Գերմանիա - 18, 33, 34, 36, 39, 40,
41, 43, 86, 90, 92, 123, 125, 127
Դեղեգաչ - 66
Դերեն Մենդերեն, գետ - 70
Եգիպտոս - 42, 47, 111
Երևան - 14, 15, 73, 78, 140
Մոսկվա - 15, 92, 121
Չեյթուն - 22, 24, 25, 36, 37, 106,
107
Չնյունիս - 42
Չոնգուլդակ - 65
Էջմիածին - 79
Էրզրում - 14, 46, 53, 67, 82, 123
Թիֆլիս - 16, 50
Թուրքիա - 9, 12, 20, 26, 27, 30, 32,
33, 36, 39, 40-44, 46, 48, 49, 59,
60, 67, 81, 82, 84, 86, 92, 101, 105,
106, 108-110, 112, 113, 118, 120,
123

Ժնն - 72
 Իններդ - 64
 Իտալիա - 8-11, 18, 26, 27, 30, 34, 45, 51, 53, 54, 57, 58, 60, 64, 73, 84, 89, 94, 98, 125-127
 Իրան - 40
 Լագատան- 63
 Լեպանտո, ճակատամարտ - 30
 Լիբիա - 59
 Լոզան - 72
 Կ.Պոլիս - տե՛ս Կոստանդնուպոլիս
 Կահիրե - 22, 36, 47, 63
 Կարին - 41, 57
 Կարս - 78
 Կիլիկիա - 36, 47, 53
 Կոստանդնուպոլիս - 13-15, 23, 24, 30, 33, 48, 59, 60-63, 66, 71, 90, 97, 105, 108, 110, 11-120, 122, 123
 Կովկաս - 12, 50, 51, 86, 88, 105, 110
 Հալեպ - 36, 37
 Հայաստան - 8, 12, 15, 19, 28, 33, 35, 46, 51, 53, 54, 59, 73, 76, 77, 80, 83-85, 92, 94, 97, 99, 105-110, 112, 114, 115, 120, 127
 Հնդկաստան - 40
 Հունաստան - 42, 123
 Հռոմ - 20, 34, 58, 66, 73
 Մալթա - 35
 Մեծ Բրիտանիա - 29, 75
 Մերձավոր Արևելք - 17
 Միլան - 12, 57, 73, 93
 Միջագետք - 16, 41, 50, 68, 86
 Միջերկրական - 50, 53, 54
 Միջին Արևելք - 40
 Մոլթե - 35
 Մոլիմո դեի Տորտի - 57
 Մուշ - 13, 14
 Մուսա լեռ - 45-47
 Նեապոլ - 36, 57, 66
 Նիշ - 14
 Ուրմիա - 26
 Պալերմո - 66
 Պարսից ծոց - 40
 Պարսկաստան - 15, 19, 25, 26, 106, 110
 Պիեմոնտե - 57
 Պիրեո - 66
 Պորտ Սաիդ - 46, 47, 110
 Ռոմինիա - 42, 62, 107, 123
 Ռուսաստան - 26, 29, 34, 62, 92, 121
 Սալոնիկ - 42, 66
 Սամսուն - 62, 65
 Սարիդամիշ - 12
 Սեբաստիա - 57
 Սերբիա - 14
 Սև ծով - 16, 50, 59, 62, 63, 66, 70
 Սևր - 72
 Սիրիա - 16, 46
 Սվաս - 46, 62, 67
 Ստամբուլ – տե՛ս Կոստանդնուպոլիս
 Վան - 24, 67, 80-82, 119
 Վաշինգտոն - 41, 48, 50, 57, 122
 Վենետիկ - 27, 53, 140
 Վիեննա - 58, 140

Տորինո - 10, 31, 34, 49, 75, 88
Տրապիզոն - 9, 23, 34, 46, 53, 57-
59, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 72, 126,
140
Տրիեստ - 13
Փարիզ - 22, 33, 36, 45, 83, 84
Փոքր Ասիա - 50, 59, 107

Քրդստան - 59
Օսմանյան կայսրություն - 15, 17,
18, 20, 25, 30, 34, 41, 59, 66, 67,
90, 120, 125-127
Օվկենանիա - 71
Ֆրանսիա - 29, 72, 94, 98

Մատենագիտություն

Ալիշան, Ղևոնդ (1896), *Հայ-Վենետիկ, կամ Յարրնչութիւնը Հայոց և Վենետիկ* - Սբ.Ղազար:

Գրիգորյան, Հովիկ (2015). «Հովակիմ Շահբազյանի «Դատվան» անտիպ հուշագրությունը», *Հայագիտության հարցեր*, 2015 թ., 3 (6), 52-60.

Կիրակոսյան, Ջոն (1965), *Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը. 1914-1916 թթ.*, Հայաստան հրատարակչություն, Երևան:

Կօրին Պ., «Տրապիզոնի հայոց վերջին օրերը», Արեւ, 1915, թ. 63, հոկտեմբերի 1, էջ 1, Ալեքսանդրիա:

Հարությունյան, Սոնա (2015), Հայոց ցեղասպանության թեման իտալական գրականության մեջ, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:

Հերմետ, Ալերամո, Կոնի Ռատտի դի Դեզիո, Պաոլա (2000), *Հայերի Վենետիկը*, թարգմ. Սոնա Հարությունյան, Երևան - Սահակ Պարթև:

Մորգենթաու, Հենրի (1990), *Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները*, թարգմ. Ենովք Արմեն [-ֆաբս. հրատ.], Երևան - Լույս:

Ուորդլեան, Մեսրոպ (1891), *Պատմութիւն հայոց գաղթականութեան և շինութեան եկեղեցոյ նոցա ի Լիւոռնոյ քաղաքի հանդերձ*, Վենետիկ - Սբ.Ղազար:

Պալաքեան, Արք. Գրիգորիս (1922), *Հայ Գողգոթան. դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Պեռլինէն դեպի Զօր` 1914-1920*,

հ. Ա., Մխիթարեան սպ., Վիեննա:

Aliprandi, Emanuele (2009). *1915, Cronaca di un Genocidio*. Vasto: & My,Book.

Campanini, Massimo (2010). *Storia del Medio Oriente*. Bologna: il Mulino.

De Waal, Thomas (2010). *The Caucasus. An Introduction*. Oxford-New York: Oxford University Press.

Graziani, Tiberio (2004). «Turchia: dall'Impero all'Eurasia». *Eurasia. Rivista di studi Geopolitici*. n° 1/2004, pp. 55-94.

Kuciukian, Pietro (2000). *Voci nel deserto. Giusti e testimoni per gli armeni*. Milano: Guerini.

Lodolini, Emanuele (1985). *Organizzazione e legislazione archivistica italiana*. Bologna, *ad indicem*.

Martelli, Vladimyr (2015). «Il genocidio degli armeni e la stampa italiana nel 1915». *leússein. Rivista di Studi Umanistici*, n° 3/215, pp. 213-231.

Mekhitarian Vosgan, Ohanian Rev. Vahan (eds.) (2011). *Armenians At The Twilight Of The Ottoman Era. News Reports From The International Press*. Vol. I. The New York Times 1890-1914. Yerevan: Genocide Documentation & Research Center.

Micheletta, Luca (2002). «Gorriani, Giacomo». *Dizionario Biografico degli Italiani* – vol. 58.

Manoukian, Agop (2014). *Presenza Armena in Italia, 1915-2000*. Milano: Guerrini e Associati.

Moscatti, Ruggero (1953). *Le scritture del ministero degli Affari esteri del Regno d'Italia dal 1861 al 1887*. Roma

Peratoner, Alberto (ed. by) (2006). *Dall'Ararat a San Lazzaro. Una*

- culla di spiritualità e cultura armena nella laguna di Venezia.* Contributions by Fr. Vertanes Oulouhodjan and Fr. Boghos Levon Zekiyian, Congregazione Armena Mechitarista - Casa Editrice Armena. English edition: *From Ararat to San Lazzaro. A Cradle of Armenian Spirituality and Culture in the Venice Lagoon.* Armenian Mekhitarist Congregation, 2007.
- Viganò, Omar, Karakhanian, Vartui-Valentina (2016). *Santa sede e sterminio armeno.* Milano: Guerini e associati.
- Ruggeri, Stefania (1988). *L'Archivio storico del Ministero degli Affari esteri.* In Ruggeri, Stefania (a cura di), *Inventario della «Serie D» (Direzione dell'Archivio storico), Roma.*
- Ruggeri, Stefania (1989). *Fonti per la storia della diplomazia nazionale presenti nell'Archivio storico diplomatico del Ministero degli Affari esteri.* In Pilotti, L. (a cura di), *La formazione della diplomazia italiana 1861-1915, Atti del Convegno, Lecce 1987, Milano, 250-265.*
- Seth, Mesrovb Jacob (2005). *Armenians in India, from the Earliest Times to the Present Day: A Work of Original Research.* New Dehli: Asian Educational Services. First published in Calcutta in 1937.
- Sidari, Francesco (1962). *La questione armena nella politica delle grandi potenze.* Padova.
- Whitehorn, Alan (2015) (ed.). *The Armenian Genocide: The Essential Reference Guide.* Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Zekiyian, Boghos Levon (1990). *Gli Armeni in Italia.* Roma: De Luca.
- Zekiyian, Boghos Levon (2000). *L'Armenia e gli armeni. Polis lacerata e patria spirituale: la sfida di una sopravvivenza.* Milano: Guerini e Associati.

Բովանդակություն

Ներածություն	7
Գլուխ Ա Հայոց ցեղասպանությունը և իտալական մամուլը. 1915 թ.	11
Գլուխ Բ Ջակոմո Գորրինի.....	57
Գլուխ Գ «Արմենիա» ամսագիրը	75
Հավելված 1 1915 թվականին իտալական մամուլում հրատարակված հայկական ջարդերին անդրադարձող հոդվածների ցանկն ըստ ժամանակագրության	105
Հավելված 2 Արտաքին գործոց նախարարություն. Դիվանագիտական փաստաթղթերի հրապարակման հանձնաժողով. Իտալական դիվանագիտական փաստաթղթեր	117
Վերջաբան	125
The Echo of the Armenian Genocide in Italy. 1915 (abstract)	129
Реакция Италии на Геноцид армян. 1915 (резюме)	132
Անվանացանկ.....	135
Տեղանունների ցանկ	137
Մատենագիտություն.....	140

ՍՈՆԱ ՌԱՖԻԿԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐՆ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ.
1915**

SONA HAROUTYUNIAN

**L'ECO DEL GENOCIDIO ARMENO
IN ITALIA. 1915**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. սրբագրումը՝ Վ. Դերձյանի

Չափսը՝ 60x84 $\frac{1}{16}$: Տպ. մամուլը՝ 9:
Տպաքանակը՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.am

ISBN 978-5-8084-2283-4